

Univerzita Karlova v Praze
Přírodovědecká fakulta

Studijní program: Demografie a geodemografie
Studijní obor: Demografie

Bc. Martin Novák

**Vývoj regionální diferenciace reprodukčního chování
obyvatelstva v Česku v průběhu transformace**

Trends of regional differentiation in the reproductive behavior of the
population in the Czech Republic during the transformation

Diplomová práce

Vedoucí závěrečné práce: RNDr. Luděk Šídlo, Ph.D.

Praha, 2011

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze, 10. 8. 2011

.....

Podpis

Tímto bych chtěl poděkovat vedoucímu práce RNDr. Lud'ku Šídlovi, Ph.D. za odborné vedení a mnoho cenných rad k mé diplomové práci. Rád bych také poděkoval všem nejbližším za trpělivost a připomínky.

Vývoj regionální diferenciace reprodukčního chování obyvatelstva v Česku v průběhu transformace

Abstrakt

Změna politického uspořádání v Česku s sebou přinesla mj. i razantní a neočekávané změny v demografickém vývoji. Předkládaná diplomová práce se zabývá reprodukčním chováním obyvatelstva v okresech Česka a hlavním cílem práce je analyzovat územní průběh těchto změn a zhodnotit, zda existují prostorové vzorce, dle kterých se šíří nové, inovační, reprodukční chování. Změna vzorců reprodukčního chování proběhla na území celého Česka ve velmi krátkém čase, ve kterém lze pozorovat rozdílné postavení „městských okresů“ s výjimkou Ostravy. Ve srovnání s ostatními okresy je v těchto okresech patrná rychlejší přeměna reprodukčních vzorců a stávají se tzv. vůdčími okresy v procesu transformace reprodukčního chování. Součástí předkládané práce je také provedená shluková analýza v pěti zvolených letech, jejíž cílem je seskupit jednotlivé okresy podle podobnosti reprodukčního chování.

Klíčová slova: Okresy, druhý demografický přechod, plodnost, sňatečnost, rozvodovost, potratovost, proces difuze, regionální diferenciace, shluková analýza

Trends of regional differentiation in the reproductive behavior of the population in the Czech Republic during the transformation

Abstract

Changing the political system in the Czech Republic brought besides other things radical, unexpected changes in reproductive behavior of the population. This thesis deals with the course of changes in reproductive behavior of the population in the districts of the Czech Republic and the main aim of this thesis is to analyze the spatial development of these changes and whether there are spatial patterns, which are spread by new, innovative, reproductive behavior. Changing patterns of reproductive behavior was in the territory of around the Czech Republic in a very short time in which we can observe the different status of "urban districts" with the exception of Ostrava. In comparison with other districts we can see rapid transformation of reproductive patterns in these "urban" districts and they become the leading districts in the process of transformation of reproductive behavior. Includes of the presented study is also performed cluster analysis in five selected years, whose aim is to group the individual districts by similarity of reproductive behavior.

Keywords: Districts, second demographic transition, fertility, nuptiality, divorce, abortion, process of diffusion, regional differentiation, cluster analysis

Obsah

Obsah.....	5
Přehled použitých zkratk.....	7
Seznam tabulek	8
Seznam obrázků	10
1 Úvod.....	12
1.1 Cíl práce a hypotézy.....	14
1.2 Diskuse s literaturou	15
2 Metodologie.....	17
2.1 Volba území a času	17
2.2 Dostupnost dat	18
2.3 Vybrané ukazatele.....	19
2.4 Vícerozměrná statistická analýza.....	21
3 Demografická situace v Česku v letech 1960–2009	24
3.1 Vývoj porodnosti	26
3.2 Vývoj sňatečnosti a rozvodovosti	31
3.3 Vývoj úmrtnosti	33
4 Teoretická východiska	36
4.1 Koncept druhého demografického přechodu	36
4.1.1 Kritika druhého demografického přechodu	38
4.1.2 Nástin příčin změn v demografické reprodukci v Česku po r. 1989.....	39
4.2 Geografická východiska.....	41
5 Časový a prostorový průběh změn v reprodukčním chování obyvatelstva v okresech Česka po roce 1991.....	43
5.1 Regionální vývoj plodnosti a potratovosti	44
5.1.1 Úhrnná plodnost.....	44
5.1.2 Průměrný věk matek při narození prvního dítěte.....	49
5.1.3 Podíl dětí narozených mimo manželství	53
5.1.4 Úhrnná potratovost.....	56

5.2	Regionální vývoj sňatečnosti a rozvodovosti.....	59
5.2.1	Intenzita sňatečnosti.....	60
5.2.2	Průměrný věk žen při prvním sňatku	62
5.2.3	Intenzita rozvodovosti.....	65
6	Regionalizace okresů na základě typického reprodukčního chování.....	71
7	Závěr	90
	Seznam použité literatury.....	94
	Přílohy.....	100

Přehled použitých zkratk

ČSÚ – Český statistický úřad

SLDB – Sčítání lidu, domů a bytů

Seznam tabulek

Tab. 1	Rozdíly mezi demografickou revolucí a druhým demografickým přechodem.....	39
Tab. 2	Ukazatele variability úhrnné plodnosti mezi okresy Česka, vybrané roky.....	44
Tab. 3	Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší úrovní úhrnné plodnosti, vybrané roky.....	45
Tab. 4	Rozložení hodnot úhrnné plodnosti v Česku podle okresů, vybrané roky	46
Tab. 5	Ukazatele variability průměrného věku matek při narození prvního dítěte mezi okresy Česka, vybrané roky	50
Tab. 6	Okresy Česka s nejvyšším a nejnižším průměrným věkem matky při narození prvního dítěte, vybrané roky	50
Tab. 7	Rozložení hodnot průměrného věku matky při narození prvního dítěte v Česku podle okresů, vybrané roky.....	51
Tab. 8	Ukazatele variability podílu dětí narozených mimo manželství mezi okresy Česka, vybrané roky	53
Tab. 9	Rozložení hodnot podílu dětí narozených mimo manželství v Česku podle okresů, vybrané roky	53
Tab. 10	Okresy Česka s nejvyšším a nejnižším podílem dětí narozených mimo manželství, vybrané roky	54
Tab. 11	Ukazatele variability úhrnné potratovosti mezi okresy Česka, vybrané roky	57
Tab. 12	Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší úrovní úhrnné potratovosti, vybrané roky.....	57
Tab. 13	Rozložení hodnot úhrnné potratovosti v Česku podle okresů, vybrané roky	58
Tab. 14	Ukazatele variability nepřímo standardizované hrubé míry sňatečnosti mezi okresy Česka, vybrané roky	60
Tab. 15	Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší nepřímo standardizovanou hrubou mírou sňatečnosti, vybrané roky	61
Tab. 16	Rozložení hodnot nepřímo standardizované hrubé míry sňatečnosti v Česku podle okresů, vybrané roky	61
Tab. 17	Ukazatele variability průměrného věku žen při prvním sňatku mezi okresy Česka, vybrané roky	63
Tab. 18	Okresy Česka s nejvyšším a nejnižším průměrným věkem žen při prvním sňatku, vybrané roky	63
Tab. 19	Rozložení hodnot průměrného věku žen při prvním sňatku v Česku podle okresů,	

vybrané roky	64
Tab. 20 Vývoj rozvodovosti v Česku v letech 1991–2009, vybrané roky	66
Tab. 21 Ukazatele variability nepřímo standardizované hrubé míry rozvodovosti mezi okresy Česka, vybrané roky.....	66
Tab. 22 Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší nepřímo standardizovanou hrubou mírou rozvodovosti, vybrané roky	67
Tab. 23 Rozložení hodnot nepřímo standardizované hrubé míry rozvodovosti v Česku podle okresů, vybrané roky.....	67
Tab. 24 Analyzované demografické ukazatele a jejich závislost se socioekonomickými ukazateli, 1991	69
Tab. 25 Analyzované demografické ukazatele a jejich závislost se socioekonomickými ukazateli, 2001	70
Tab. 26 Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 1991	74
Tab. 27 Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 1995.....	78
Tab. 28 Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 1999.....	81
Tab. 29 Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 2004.....	84
Tab. 30 Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 2009.....	87

Seznam obrázků

Obr. 1	Okresy Česka k 31. 12. 2010.....	18
Obr. 2	Vývoj pohlavní a věkové struktury obyvatelstva Česka v letech 1961–2009	25
Obr. 3	Vývoj úhrnné a konečné plodnosti a podílu živě narozených mimo manželství v Česku, 1960–2009	27
Obr. 4	Vývoj věkově specifických měr plodnosti v Česku, vybrané roky	28
Obr. 5	Vývoj průměrného věku matky při narození dítěte a předmanželské koncepce v Česku, 1960–2009	29
Obr. 6	Vývoj úhrnné potratovosti v Česku, 1960–2009	30
Obr. 7	Vývoj tabulkové prvosňatečnosti a průměrného věku při prvním sňatku v ČR, muži, ženy, 1961–2009	32
Obr. 8	Vývoj úhrnné rozvodovosti v Česku, 1960–2009	33
Obr. 9	Vývoj naděje dožití při narození mužů a žen a kvocient kojenecké úmrtnosti v Česku, 1960–2009	34
Obr. 10	Vývoj procesu a dynamiky šíření změn v prostoru	42
Obr. 11a–d	Časový a prostorový průběh změn hodnot úhrnné plodnosti v okresech Česka	47
Obr. 12a–d	Věkově specifické míry plodnosti ve vybraných okresech Česka, 1991, 1995, 1999 a 2009	48
Obr. 13	Vztah mezi průměrným věkem matky při narození prvního dítěte v roce 1991 a 2009 v okresech Česka,.....	51
Obr. 14a–d	Časový a prostorový průběh změn hodnot průměrného věku matky při narození prvního dítěte v okresech Česka.....	52
Obr. 15a–b	Vztah mezi podílem dětí narozených mimo manželství a podílem věřících osob v okresech Česka, 1991 a 2001	55
Obr. 16a–d	Podíl dětí narozených mimo manželství v okresech Česká, 1991, 1997, 2003, 2009	56
Obr. 17a–d	Časový a prostorový průběh změn hodnot úhrnné potratovosti v okresech Česka	59
Obr. 18a–d	Nepřímá standardizovaná hrubá míra sňatečnosti v okresech Česka, 1991, 1997, 2003, 2009	62

Obr. 19a–b	Vztah mezi průměrným věkem žen při prvním sňatku a podílem osob s terciálním vzděláním v okresech Česka, 1991	64
Obr. 20a–d	Časový a prostorový průběh změn hodnot průměrného věku žen při prvním sňatku v okresech Česka.....	65
Obr. 21a–d	Nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti v okresech Česka, 1991, 1997, 2003, 2009	68
Obr. 22	Shluky okresů na základě reprodukčního chování v roce 1991	73
Obr. 23	Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 1991	75
Obr. 24	Shluky okresů na základě demografického chování v roce 1995.....	77
Obr. 25	Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 1995.....	79
Obr. 26	Shluky okresů na základě demografického chování v roce 1999.....	80
Obr. 27	Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 1999.....	82
Obr. 28	Shluky okresů na základě reprodukčního chování v roce 2004	84
Obr. 29	Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 2004.....	85
Obr. 30	Shluky okresů na základě reprodukčního chování v roce 2009	86
Obr. 31	Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 2009.....	88
Obr. 32	Vývoj průměrného pořadí jednotlivých shluků okresů	89

Kapitola 1

Úvod

Změna demografického chování obyvatelstva v Česku v období transformace je z pohledu demografického výzkumu často zpracovávané téma. „Sametová revoluce“ v listopadu 1989 s sebou nepřinesla jen změnu politického uspořádání v tehdejší Československu, ale také ekonomické, sociální, kulturní a v neposlední řadě i demografické změny, které se projevují dodnes. Rapidně se snižující úroveň plodnosti, která klesla hluboko pod úroveň prosté reprodukce, zvyšující se podíl dětí narozených mimo manželství a klesající počet každoročně uzavřených sňatků, jsou jen výčetem neočekávaných změn, ke kterým zde po roce 1989 docházelo. Mimo tyto změny také dochází k plynulému zlepšování úmrtnostních poměrů, a to především ve středním a vyšším věku. Již nyní můžeme pociťovat důsledky proměny do té doby relativně stabilních vzorců demografické reprodukce a v dalších letech tomu nebude jinak. Hlavním rysem je snižující se podíl dětské složky a s tím spojené demografické stárnutí obyvatelstva. Úbytky v počtu každoročně narozených dětí, které lze pozorovat v devadesátých letech, budou v budoucnu ovlivňovat každého z nás.

V západní a severní Evropě se výraznější změny v reprodukci obyvatelstva začaly projevovat již od 60. let 20. století, tedy přibližně o třicet let dříve než v Česku. Tyto změny, které zde v 60. letech proběhly, byly tak výrazně odlišné od předcházejícího vývoje reprodukce, že jsou v demografické literatuře označovány jako druhý demografický přechod (Van de Kaa, 2002),

V předkládané diplomové práci by měly být představeny proměny relativně stabilních vzorců reprodukčního chování, ke kterým společně s politickou a ekonomickou transformací docházelo i na území Česka. Projevy druhého demografického přechodu v Česku a změnami intenzity a struktury jednotlivých procesů demografické reprodukce se zabýval bezpočet autorů a badatelů. Tato práce si však klade za cíl se na tyto změny podívat z trochu jiného, neobvyklého úhlu pohledu.

Důležitý aspektem při vývoji demografického chování obyvatelstva na národní úrovni je reprodukční vývoj v menších územních jednotkách. Regionální demografie jako jedna z disciplín studia demografie by v tomto ohledu neměla být přehlížena. Byl vývoj demografické reprodukce po roce 1989 ve všech regionech (okresech) Česka podobný nebo se nám vydělují

regiony a jádra s inovačním demografickým chováním, na které následně reagují ostatní regiony a také přijímají nové, inovační reprodukční chování? To je jedna z hlavních otázek, na které se bude snažit tato práce odpovědět. Cílem tedy je soustředit se na reprodukční vývoj v okresech Česka po roce 1989 a na aplikaci konceptu druhého demografického přechodu v těchto územních jednotkách.

Každá novinka, ať se jedná o nový trend nebo o nové technologie, má určitý styl rozšiřování se v prostoru. Většinou na nové trendy jako první reagují velká města a jádrové oblasti a z nich se pak inovační chování a novinky šíří do dalších, perifernějších, oblastí. Tento proces bývá geografy nazýván „geografická difuze“. O geografické difuzi a o šíření nových vzorců demografického chování v Česku psal ve svých pracích Vlček (1979), který v nich nastínil geografický průběh změn v Česku během demografické revoluce. Prostorovému průběhu demografické revoluce se také věnoval Pavlík (1964) a Pavlík et al. (1986), který poukazuje na to, že změny v reprodukčním chování obyvatelstva během demografické revoluce jsou typickým příkladem geografické difuze a šíření inovací. Tato diplomová práce se bude snažit postihnout podobným způsobem analýzy období o přibližně 60. let později, tedy období transformace české společnosti.

Předkládaná diplomová práce je rozdělena do sedmi kapitol, přičemž první část je věnována teoretickému zarámování dané problematiky a ve druhé, analytické, části bude popsán reprodukční vývoj na regionální úrovni. Po úvodním zamyšlení a představení tématu, kde budou zároveň uvedeny hlavní cíle a hypotézy práce, včetně shrnutí dostupné literatury, bude následovat kapitola představující metodologické postupy použité v této práci.

Následující třetí kapitola se bude již plně věnovat demografickému vývoji v Česku mezi roky 1960–2009. Pomocí základních demografických ukazatelů zde bude popsán vývoj reprodukce obyvatelstva mezi zmíněnými roky na národní úrovni s důrazem na změny, které nastaly v Česku po roce 1990. Jedná se tedy o základní charakteristiku reprodukčního vývoje obyvatelstva v Česku.

Ve čtvrté kapitole by měly být představeny hlavní teoretická východiska práce. Bude zde nastíněn koncept druhého demografického přechodu, který popsali ve druhé polovině 80. let demografové Lesthaeghe a Van de Kaa. V této části se také čtenář seznámí s geografickými východisky pro studium difuze a šíření inovací reprodukčního chování v prostoru.

Pátá kapitola si stanovuje za cíl zhodnotit regionální změny v demografickém chování obyvatelstva po roce 1991 na úrovni okresů Česka. Hlavním cílem bude postihnout a analyzovat především časový a prostorový průběh těchto změn, včetně vývoje diferenciace mezi okresy pomocí základních statistických ukazatelů variability.

V šesté kapitole bude snahou nalézt pomocí vícerozměrné statistické analýzy společné charakteristiky a zákonitosti v časovém a prostorovém průběhu druhého demografického přechodu v Česku.

V závěru pak budou zhodnoceny dosažené výsledky jednotlivých analýz a budou verifikovány jednotlivé hypotézy, které byly na počátku práce stanoveny.

1.1 Cíl práce a hypotézy

Na základě výše zmíněného představení tématu je cílem práce zobrazit a analyzovat změny v demografické reprodukci obyvatelstva po roce 1989 v Česku v regionálním pohledu. Důraz bude kladen na prostorový a časový průběh změn zavedených vzorců reprodukce, tedy na proces geografické difúze a šíření inovací. To znamená, že hlavním cílem bude pokusit se objasnit, zda při změně demografického chování v 90. letech na území Česka dochází k určitému vývoji prostorové diferenciace a k difuzním tendencím. Základní územní jednotkou, na které bude probíhat analýza demografického vývoje obyvatelstva, jsou okresy Česka. Výsledkem by na základě změn v reprodukčním chování obyvatelstva a procesu prostorové difúze měla být „**demografická regionalizace okresů**“.

Hypotézy

Stanovené hypotézy v této práci by měly tvořit rámec pro studium průběhu druhého demografického přechodu na úrovni okresů Česka. Zde stanovené výzkumné otázky vycházejí jednak z dostupné odborné literatury, ale také z vlastních znalostí autora o demografickém vývoji obyvatelstva v Česku.

Obecně se lze domnívat, že při jakékoli transformaci, nejenom při transformaci reprodukčního vývoje obyvatelstva, můžeme v prvních letech přeměny pozorovat určité divergenční trendy. Jak také uvádí Bartoňová (2001) můžeme předpokládat, že změna demografického chování, tak jak zde byla výše popsána, postihla nejdříve ekonomicky, sociálně a tedy i demograficky vyspělejší země. Jedná se o ty země, kde byly tzv. modernizační procesy včetně demografické revoluce ukončeny již před druhou světovou válkou. Z toho lze odvozovat a domnívat se, že i v Česku budou obyvatelé ekonomicky a sociálně vyspělejších okresů měnit své reprodukční vzorce dříve než v jiných okresech. Současně se Bartoňová (tamtéž) při analýze demografického chování v Česku ve srovnání s dalšími evropskými státy domnívá, že změna trendů plodnosti, sňatečnosti, rozvodovosti, ale i růst podílu nesezdaných soužití souvisí s kulturními vzorci chování, sociální politikou, vzděláním a postavením žen v jednotlivých zemích. Z toho můžeme usuzovat, že i přestože je území Česka relativně malé a územní jednotky populačně menší než při analýze rozdílů na úrovni jednotlivých států, tak sociální a kulturní rozdíly v okresech Česka mohou také působit jako diferencující faktory při proměně vzorců demografického chování.

Vzorci demografické reprodukce se dle komparace s předpokladem Bartoňové (2001) nejprve mění v ekonomicky a sociálně stabilnějších okresech Česka, které nebyly tolik zasaženy ekonomickou transformací a naopak se po roce 1989 jeví jako ekonomičtí tahouni Česka. Na základě toho lze tedy zformulovat první a druhou hypotézu:

- 1) Lze předpokládat diferenciaci mezi tzv. „městskými okresy“, kde nabízené možnosti seberealizace, vyšší vzdělanost a ekonomická vyspělost, může z pohledu demografické reprodukce poukazovat na rozdílný demografický vývoj než v ostatních okresech.
- 2) Dalším předpokladem v souvislosti s ekonomickou vyspělostí jednotlivých okresů a také v souvislosti s historickými a kulturními vzorci chování, je možná polarita mezi

okresy nacházejícími se v podkrušnohorské oblasti s okresy na jihovýchodě Česka (tzv. gradient severozápad vs. jihovýchod). Domníváme se tedy, že např. sociální skladba obyvatelstva, podíl věřících obyvatel, dopady transformace a v neposlední řadě také „tradiční“ chování mohou způsobovat diferenciaci v reprodukčním chování mezi těmito okresy.

Poslední, třetí hypotéza byla formulována na základě geografické difuze, tedy na základě předpokládaného způsobu šíření inovací v prostoru. Tento koncept podrobněji rozvedl například Hampl (1998) a bude podrobněji popsán v kapitole Teoretická východiska.

- 3) Na počátku analyzovaného období, tj. počátkem 90. let minulého století, dochází během přeměny zavedených vzorců demografického chování obyvatelstva k selektivním tendencím a ke zvyšování diferenciace mezi okresy Česka. Rozdíly mezi okresy se tedy budou na počátku 90. let zvyšovat. Poté bude docházet na úrovni okresů k opětovné homogenizaci reprodukčního chování.

Přestože se tématu změn reprodukčního chování v Česku po roce 1989 věnovala již řada autorů, tato diplomová práce je zaměřená především na reprodukční vývoj v nižších územních jednotkách. Tento typ analýzy může pomoci odhalit nejenom odlišnosti mezi okresy, které při analýze celého území Česka nelze rozpoznat, ale pomůže také pochopit změny, jejichž důsledky budeme moci pozorovat ještě několik desítek let. Dnes velmi aktuální problematika důchodové reformy je určována právě demografickým vývojem, který kvůli změnám v reprodukci (nízká plodnost) nebude příliš příznivý. Díky analýze na úrovni okresů však můžeme zjistit, jaké mikro-mechanismy jsou těmi hybnými silami oněch zmiňovaných změn.

1.2 Diskuse s literaturou

O reprodukčním vývoji v Česku v devadesátých letech 20. století a na počátku století nového toho bylo v odborné literatuře, včetně prací zabývajících se regionálním hlediskem a diferenciací na různých regionálních úrovních Česka, napsáno mnoho. Mezi zásadní práce na toto téma můžeme zařadit publikace *Populační vývoj České republiky 1990–2002, 2001–2006 a 2007*. V roce 2011 také vyšla publikace *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993–2008*, která v kontextu poválečného demografického vývoje přibližuje populační vývoj v Česku právě v období rapidních změn reprodukčního chování obyvatelstva po roce 1989. Neméně důležité práce jsou od Bartoňové (2001) a Fialové–Kučera (1996), kteří se ve svých publikacích zabývají změnou reprodukčních vzorců po roce 1989, přičemž první jmenovaná autorka analyzuje nové reprodukční chování také z pohledu regionálního a evropského vývoje a dotýká se myšlenky geografické difuze.

Vzhledem k tomu, že analýza v této diplomové práci vychází z předpokladu aplikace konceptu druhého demografického přechodu na změny v reprodukčním chování obyvatelstva v okresech

Česka, je nutné se také zmínit o dostupné literatuře zabývající se právě druhým demografickým přechodem. Stěžejní práce vznikaly zejména od autorů Lesthaeghe (2010, 2011), Lesthaeghe–Neels (2001) a také Van De Kaa (1999, 2002). Zmínit také musíme i kritiku, která se k tomuto tématu vztahuje. Cliquet (1991) a Coleman (2004) nesdílí názor, že nové reprodukční chování je natolik odlišné od předcházejícího vývoje, aby bylo „číslováno“ jako druhý demografický přechod. Domnívají se, že změny, které lze pozorovat jsou rozvíjející se fází první demografické revoluce.

Samotné téma druhého demografického přechodu je také v české demografické literatuře značně diskutované téma. Setkáváme se s názory, které dávají změny v reprodukčním chování obyvatelstva v Česku do souvislostí především s ekonomickou transformací, klesající podporou rodin a také s tím, že pořízení dítěte se v tomto období stává nákladnou záležitostí (Rychtaříková, 1996, 1997, 1998, 2010). Naopak s názorem, že změny, které lze v Česku pozorovat, jsou analogií změn v severní a západní Evropě v 60. letech 20. století přichází ve svých pracích zejména Rabušic (1996, 2001). Hlavní příčinu tak razantní proměny reprodukčního chování vidí ve změně hodnotových orientací jednotlivců, důrazu na seberealizaci a také v nástupu demokracie, která s sebou přináší větší možnosti poznání a vlastního uspokojení. Syntézu obou proudů můžeme nalézt v článcích Sobotka et al. (2001, 2003), kde autoři poukazují na rozdílné vnější podmínky, které jsou v pozadí změn reprodukčního chování v Česku po roce 1989, avšak dodávají, že i přes tyto rozdílné souvislosti poskytuje koncept druhého demografického přechodu vhodný rámec pro pochopení nastalých změn na našem území.

K analýze tohoto typu lze také využít práce, které se věnují regionálnímu hledisku a to jak v Česku, tak i v Evropě. Mezi tyto práce patří kvalifikační práce na katedře demografie a geodemografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zejména jsou to práce Šídla (2004, 2006), ve kterých se autor zabývá regionální diferenciací plodnosti v Česku v letech 1987–2002 resp. faktory ovlivňující regionální diferenciaci plodnosti v Česku na počátku 21. století a také Kurkin (2011), který se zabývá vývojem plodnosti ve státech a regionech Evropské unie po roce 1991.

Tato práce se také opírá o geografická východiska pro studium prostorového šíření změn reprodukčního chování. Podobně jako Vlček (1979) nastínil proces difuze během demografické revoluce v Česku, bude cílem této práce postihnout, zda existují takové vzorce prostorového šíření i v případě druhého demografického přechodu. Tématu prostorového šíření demografické revoluce se také věnoval Pavlík (1964) a Pavlík et al. v publikaci *Základy demografie*. Geografickou difuzi a obecný vývojový proces popsal mj. i Hampl (1998) v monografii *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu* a dále také Gardavský–Hampl (1982) *Základy teoretické geografie*.

Výše popsaná dostupná literatura se stala základem k nastudování dané problematiky a byla využita k analýze v této práci.

Kapitola 2

Metodologie

Následující kapitola bude věnována metodologii. Bude zde definováno jak zvolené časové období, tak také území, ve kterém bude provedena analýza změn reprodukčního chování obyvatelstva Česka. Dále zde také budou představeny a vysvětleny ukazatele, charakterizující demografické změny, ke kterým v Česku po pádu komunistické vlády dochází, a také zde bude podrobně popsán metodologický postup vícerozměrné statistické analýzy.

2.1 Volba území a času

Vzhledem k tomu, že tato práce si dává za cíl postihnout regionální změny v demografickém chování obyvatelstva Česka, byly jako základní územní jednotka zvoleny okresy Česka (LAU 1). K této volbě bylo přistoupeno z toho důvodu, že rozdělení Česka na kraje (NUTS 3) by skrylo některé regionální rozdíly uvnitř krajů, a na druhou stranu obce s rozšířenou působností (LAU 2) jsou populačně malé a docházelo by k výkyvům jednotlivých demografických ukazatelů.

Tato práce tedy bude sledovat změny v reprodukčním chování po roce 1989 v 76 jednotkách LAU 1, ke kterým se jako 77. jednotka započítává i Hl. m. Praha, přestože status jednotky LAU 1 nemá. Dále je nutné zmínit, že bude pracováno také s okresem Jeseník, který vznikl až v roce 1996. Demografická data za tento okres jsou však zpracována od roku 1991, což dovoluje zařadit okres Jeseník do následujících analýz.

Jak již bylo řečeno, k výrazným změnám v demografickém chování obyvatelstva v Česku dochází po změně politického uspořádání v roce 1989. Avšak tyto změny nenastaly okamžitě v roce 1989. Jak uvádí Rychtaříková (1997) za počáteční rok proměny vzorců demografického chování lze považovat rok 1992. Také Fialová a Kučera (1996) považují za počátek nových trendů v demografické reprodukci roky 1992 resp. 1993. Tyto nové demografické trendy v Česku nazývají někteří autoři jako druhý demografický přechod (Rabušic, 1996). Ke zdůraznění těchto proměn vzorců demografického chování by bylo vhodné představit

reprodukční vývoj v okresech například již od poloviny 80. let 20. století. Dostupná data za jednotlivé okresy jsou však jen od roku 1991. Proto bylo k analýze demografického vývoje v okresech Česka zvoleno období 1991–2009.

Obr. 1 – Okresy Česka k 31. 12. 2009

Zdroj: výstup z programu ArcMap 10

2.2 Dostupnost dat

V předkládané práci bude k analýze změn reprodukčního chování obyvatelstva v Česku využito dat, která na svých internetových stránkách poskytuje ČSÚ. ČSÚ třídí demografická data za okresy Česka již od roku 1991 a lze je nalézt v publikacích Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009. Data za Hl. m. Praha pocházejí ze zdroje Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009. Údaje za celé Česko, které byly využity zejména v kapitole popisující reprodukční chování obyvatelstva v Česku v letech 1960–2009, vycházejí z Pohybu obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2009, který je také dostupný na stránkách ČSÚ. Dále bylo také pracováno s některými daty ze SLDB. Konkrétně se jedná o SLDB 1961, kde byla na základě výsledků sčítání využita podrobná pohlavní a věková struktura obyvatelstva. Dalším zdrojem se stala Pramenná díla ze SLDB 1991 a 2001, kde byly převzaty socioekonomické údaje za jednotlivé okresy Česka.

Problémem je však absence dat, které by lépe přiblížily sňatkové a rozvodové chování obyvatelstva v okresech Česka. Jedná se o ukazatele úhrnná sňatečnost a úhrnná rozvodovost, díky kterým bychom mohli oba procesy lépe analyzovat. Nedostupnost těchto dat je způsobená metodikou výpočtu, kdy např. k výpočtu úhrnné sňatečnosti je potřeba mít bilanci obyvatelstva podle rodinného stavu, avšak v intercensálním období se tyto bilance počítají jen na úrovni celého Česka. Přesto jsou data, která ČSÚ ve svých okresních a krajských demografických

ročenkách poskytuje, pro analýzu reprodukčního chování v této práci dostatečná.

2.3 Vybrané ukazatele

Na základě šesti „čistě“ demografických bodů, charakteristických pro druhý demografický přechod, lze odvodit ukazatele jednotlivých procesů, které budou využity v této práci k analýze průběhu změn v demografickém chování obyvatelstva v Česku. Tyto body vytyčil Van de Kaa (2002) a budou podrobněji popsány v kapitole Teoretická východiska. Nyní zde budou tyto ukazatele jednotlivě představeny a popsány¹:

Úhrnná plodnost

Prvním ukazatelem je úhrnná plodnost, která udává počet dětí, které by se narodily jedné ženě během reprodukčního období, pokud by se hodnoty věkově specifických měr plodnosti neměnily. Jedná se o transversální ukazatel, pracující s fiktivní generací. Ukazatel úhrnné plodnosti lze spočítat následujícím vzorcem,

$$up = \sum_{15}^{49} f_x = \sum_{15}^{49} \frac{N_x^v}{P_x^z}$$

kde f_x jsou věkově specifické míry plodnosti žen ve věku x (15 až 49 let), N_x^v je počet živě narozených dětí ženám ve věku x a P_x^z je počet žen ve věku x .

Průměrný věk při narození prvního dítěte

Dalším použitým ukazatelem je průměrný věk matek při narození prvního dítěte, který v průměru udává, v jakém věku se ženám narodí první dítě. Poukazuje tedy na časování plodnosti. Výpočet se provádí následujícím vzorcem

$$\bar{x} = \frac{\sum \left(x + \frac{1}{2}\right) \cdot f_x^{1.por}}{\sum f_x^{1.por}}$$

kde $\left(x + \frac{1}{2}\right)$ značí střed časového intervalu (věku žen) a $f_x^{1.por}$ jsou věkově specifické míry plodnosti 1. pořadí.

Podíl dětí narozených mimo manželství

V této práci byla také analyzována mimomanželská plodnost, která zde byla zastoupena ukazatelem podílu dětí narozených mimo manželství. Pro výpočet tohoto ukazatele byl použit následující vzorec

¹ Všechny ukazatele byly popsány na základě publikací *Základy demografie* (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986), *Úvod do demografie* (Kalibová, 2005) a *Demografická ročenka České republiky – metodologické poznámky* (ČSÚ, 2007)

$$\text{podíl dětí narozených mimo manželství} = \frac{N^{umimo}}{N^v}$$

kde N^{umimo} značí počet živě narozených dětí mimo manželství a N^v počet živě narozených dětí celkem.

Úhrnná potratovost

V této práci bylo počítáno také s ukazatelem celkové (samovolné + umělé) úhrnné potratovosti, který značí průměrný počet potratů, které by připadly na jednu ženu za předpokladu, že by míry potratovosti podle věku, zaznamenané ve sledovaném kalendářním roce, zůstaly během jejího reprodukčního věku (15-49 let) neměnné.

$$\dot{u}po = \sum_{15}^{49} po_x = \sum_{15}^{49} \frac{A_x}{P_x^z}$$

kde po_x značí míry potratovosti podle věku, A_x je celkový počet potratů podle věku žen a P_x^z je počet žen ve věku x.

Nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti

Při analýze sňatečnosti byl řešen problém nedostatku podrobných dat, ze kterých by se dalo vycházet. Vzhledem k tomu, že jedním z hlavních cílů této práce je porovnat demografické chování okresů ČR, musí být zachována srovnatelnost dat. Proto bylo přistoupeno ke standardizaci ukazatele sňatečnosti a dále bude počítáno s nepřímo standardizovanou hrubou mírou sňatečnosti. Za standard byla zvolena věková struktura celého Česka v daném roce. Nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti byla spočítána pomocí vzorce.

$$hms^{aps} = hms^{st} \cdot \frac{S^{reg}}{S^{ček}} = hms^{st} \cdot \frac{S^{reg}}{\sum s_x^{st} \cdot P_x} = hms^{st} \cdot \frac{S^{reg}}{\sum S_x^{st} \cdot \frac{P_x}{P_x^{st}}}$$

kde hms^{st} je hrubá míra sňatečnosti standardní populace, S^{reg} je registrovaný počet sňatků v daném roce, $S^{ček}$ je očekávaný počet sňatků v daném roce, s_x^{st} jsou věkově specifické míry sňatečnosti standardní populace, P_x je podíl obyvatel ve věku x u sledované populace, S_x^{st} je počet sňatků podle věku u standardní populace a P_x^{st} je podíl obyvatel ve věku x u standardní populace.

Průměrný věk žen při prvním sňatku

Dalším ukazatelem, kterým lze vypožorovat změny reprodukčního chování, je průměrný věk žen při prvním sňatku, který zobrazuje průměrný věk, ve kterém svobodné ženy vstupují poprvé do manželství. Zaměření na věk při prvním sňatku žen je odůvodněno tím, že to jsou právě ženy, které ovlivňují úroveň reprodukce. Tento ukazatel lze spočítat podle vzorce

$$\bar{x} = \frac{\sum \left(x + \frac{1}{2}\right) \times s_x^{zsvobod}}{\sum s_x^{zsvobod}}$$

kde $\left(x + \frac{1}{2}\right)$ je střed časového intervalu (věku žen) a $s_{x\bar{x}}^{\text{svobod}}$ je věkově specifická míra sňatečnosti svobodných žen.

Nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Podobně jako u sňatečnosti, bylo nutné také u rozvodovosti přistoupit, z důvodu nedostatku podrobnějších dat, ke standardizaci hrubé míry rozvodovosti. Postup i vzorec (až na záměnu sňatků za rozvody a měr sňatečnosti za míry rozvodovosti) je analogií výše uvedené standardizace hrubé míry sňatečnosti. Proto zde již nebude nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti podrobněji popisována.

2.4 Vícerozměrná statistická analýza

Jedním z hlavních cílů této práce, kterému se věnuje šestá kapitola, je vytvoření regionalizace okresů na základě reprodukčního chování obyvatelstva. Pomocí shlukové analýzy (cluster analysis) se okresy Česka seskupí podle podobnosti v demografickém chování do jednotlivých shluků. Nyní zde bude představen a zdůvodněn zvolený postup při provedení shlukové analýzy. K jednotlivým výpočtům a k vykreslení výsledného dendrogramu byl využit statistický software SAS 9.2, kdy konečnému výsledku předcházelo několik kroků.

Jako vstupní proměnné byly zvoleny následující ukazatele, které charakterizují koncept druhého demografického přechodu. Jsou jimi úhrnná plodnost, průměrný věk matek při narození prvního dítěte, podíl dětí narozených mimo manželství, úhrnná potratovost, nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, průměrný věk žen při prvním sňatku a nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti.

Prvním krokem předcházejícím konečnému výsledku bylo provedení faktorové analýzy. Vzhledem k tomu, že u proměnných vstupujících do shlukové analýzy nebyl splněn předpoklad vzájemné nekorelovanosti, byl zvolen postup, kdy shlukové analýze předchází analýza faktorová. Její hlavní vlastností je, že redukuje počet vstupujících proměnných na menší počet vysvětlujících faktorů a také zajišťuje to, aby výsledné faktory již nebyly mezi sebou korelované. V programu SAS 9.2 tedy byla provedena faktorová analýza pomocí procedury *FACTOR* (viz bod 1), kdy byla zvolena metoda analýzy hlavních komponent. Jedná se o často využívanou metodu, při které jsou výsledné faktory (komponenty) lineární kombinací původních proměnných. Zformuje se tedy tolik faktorů, kolik je proměnných. Tyto faktory jsou následně řazeny od nejsilnější komponenty po nejslabší a na základě předem stanoveného kritéria se určí počet faktorů (Meloun–Militký, 2003). Pro určení výsledného počtu faktorů existuje několik metod. Asi běžně nejpoužívanější metodou je určování počtu faktorů pomocí tzv. vlastního čísla (eigenvalue), kdy bereme jen ty faktory, které mají hodnotu vlastního čísla větší než 1. Další metodou je např. vizuální zhodnocení scree plotu (pomocí příkazu *scree*). Počet faktorů lze také určit tím, že si stanovíme procento celkové vysvětlené variability (Ledesma–Valero-Mora, 2007; Gardson, 2009). V této práci byla, kromě metody eigenvalue, brána v úvahu také metoda scree plotu a cílem bylo také to, aby faktory vysvětlovaly alespoň

80 % celkové variability. Metody určování počtu faktorů pomocí scree plotu či pomocí podílu vysvětlené variability byly využity zejména z důvodu, že dle pravidla vlastního čísla vycházely jen dva faktory, přičemž tyto dva faktory vysvětlovaly jen nízký podíl celkové variability. To byl důvod pro zvolení jiné metody k určení výsledného počtu faktorů. Pro snadnější a spolehlivější interpretaci výsledných faktorů byla datová matice upravena pomocí ortogonální rotace varimax (Abdi, 2003).

- 1) *proc factor data=a91 rotate=varimax method=principal reorder scree;*
var up prum_vek_dit mimo_manz upo snat prum_vek_snat rozv;
run;
- 2) *proc factor data=a91 rotate=varimax method=principal reorder nfactors=3 out=a911;*
var up prum_vek_dit mimo_manz upo snat prum_vek_snat rozv;
run;

Před spuštěním samotné shlukové analýzy bylo třeba přiřadit daným faktorům váhy podle toho, jaké procento variability vysvětlovaly.

- 3) *data a911;*
set a911;
*fac1=factor1 * w1;*
*fac2=factor2 * w2;*
*fac3=factor3 * w3;*
run;

Samotná shluková analýza v programu SAS 9.2 probíhá jako sousled tří procedur (viz body 4,5,6). Nejdříve se pomocí procedury *DISTANCE* vypočítá matice vzdáleností mezi jednotlivými okresy. Pro výpočet vzdáleností mezi jednotlivými okresy, na základě kterých je vyjádřena vzájemná podobnost jednotlivých okresů, byla zvolena metoda Euklidovské vzdálenosti. Tato metoda je jednou z nejrozšířenějších, její výpočet je založen na Pythagorově větě a vzdálenost mezi okresy je roven přeponě pravoúhlého trojúhelníku (Meloun–Militký, 2004).

- 4) *proc distance data=a911 out=a912 method=euclid;*
var interval (fac1 fac2 fac3);
id okres;
run;

Následujícím krokem je procedura *CLUSTER*, kde se na základě matice vzdáleností seskupují jednotlivé okresy to tzv. clustrů neboli shluků. Seskupení okresů do shluků bylo provedeno wardovou metodou, jejímž principem je minimalizace heterogenity shluků. (Meloun–Militký, 2004).

- 5) *proc cluster data=a912 method=ward outtree=a913;*
id okres;
run;

Poslední procedurou, která slouží k vykreslení výsledného dendrogramu, je procedura *TREE*.

Axis1

```
style=1  
width=1  
value = (rotate=0);  
Axis2  
label=('Podíl vysvětlené variability' a=90)  
order=(0 to 1 by 0.1);  
6) proc tree data=a913 vaxis=axis2 haxis=axis1;  
id okres;  
height _rsq_;  
run;
```

Zde se na základě příkazu *height_rsq_* zobrazí na ose y u vertikálního dendrogramu měřítko podílu vysvětlené celkové variability.

Kapitola 3

Demografická situace v Česku v letech 1960–2009

Demografický vývoj obyvatelstva bezprostředně po 2. světové válce byl v evropských zemích, tedy i v Česku, víceméně podobný, avšak jak dodává Bartoňová (2001) rozdíly mezi demografickým vývojem zemí západní a východní Evropy v poválečném období lze i přes určitou konvergenci stále spatřovat. Důvodem je předválečný demografický vývoj v jednotlivých zemích a rozdílné období dovršení demografické revoluce, kdy v zemích jižní, východní a částečně i střední Evropy nebyla demografická revoluce ukončena před 2. světovou válkou (Bartoňová, 2001). I přes tyto rozdíly můžeme u většiny evropských zemí v tomto období sledovat krátkodobý vzestup plodnosti, který byl v mnohých případech způsoben realizací plodnosti v důsledku jejího odsouvání do poválečné doby.

Situace se začala výrazně měnit v průběhu 60. let 20. století, kdy v zemích severní Evropy nastává odklon od dosud zavedených vzorců demografické reprodukce. Následovaly je také země na západě Evropy a starý kontinent se začal z pohledu demografické reprodukce obyvatelstva výrazně diferencovat. Pro země severní a západní Evropy na počátku 60. let 20. století byla charakteristická zejména změna intenzity plodnosti a její plynulý pokles pod úroveň prosté reprodukce, tedy pod úroveň 2,1 živě narozených dětí jedné ženy během jejího reprodukčního období. Dále bylo možné pozorovat posun rození dětí do vyššího věku ženy a také růst věku vstupu do manželství. S tím je také úzce spojeno zvyšující se procento lidí žijících ve faktickém manželství neboli nesezdaném svazku.

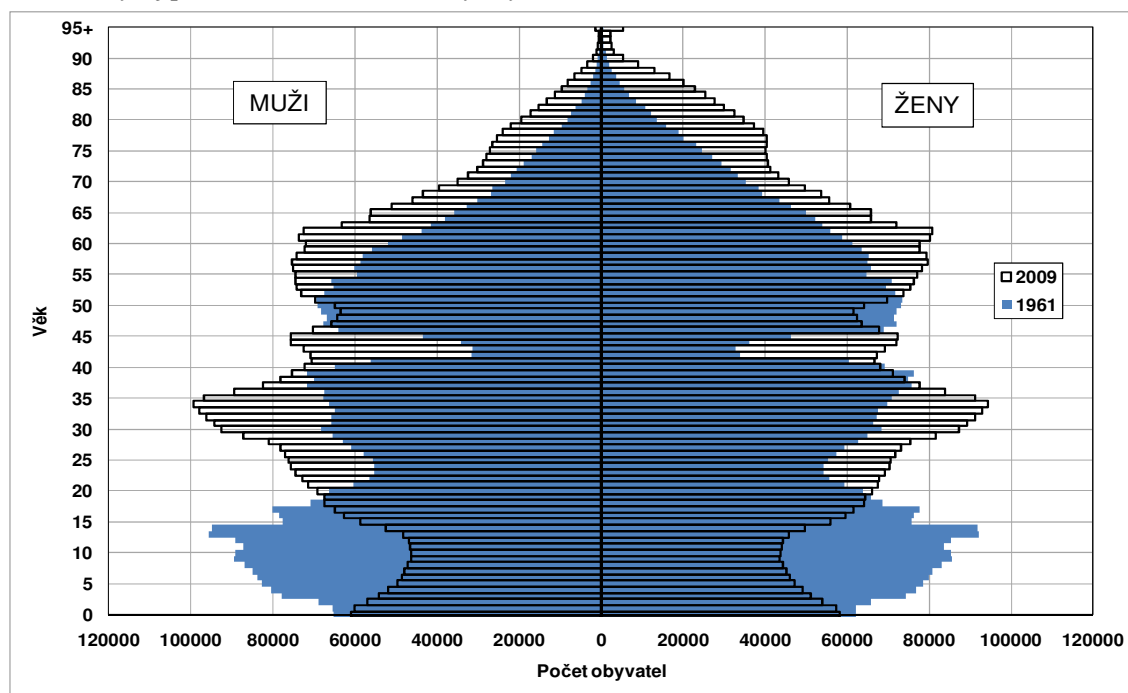
Oproti tomu v zemích východního bloku se ke konci šedesátých let v reakci na klesající počty narozených dětí začala prosazovat pronatalitní politika, jejímž přímým cílem byl opětovný růst plodnosti. Geopolitické rozdělení Evropy po 2. světové válce mělo tedy vliv na rozdílný populační vývoj v jednotlivých zemích. Zatímco populační politika v západních zemích byla soustředěna na podporu rodiny, tak v zemích východního bloku byla prostřednictvím populační politiky snaha přímo ovlivnit úroveň intenzity plodnosti. Přijetí pronatalitních opatření se projevilo skoro okamžitě. Jednalo se především o okamžitý nárůst úhrnné plodnosti a s tím spojené rekordní počty živě narozených dětí. Tyto aspekty měly však jen krátkodobý efekt, neboť vzápětí začaly hodnoty plodnosti opět klesat. I proto lze vnímat tyto zásahy státu spíše jako negativní, protože vzniklé nerovnosti ve věkové struktuře, které těmito

opatřeními vznikaly, ovlivnily další demografický, ale i sociální a ekonomický, vývoj na území Česka.

V této kapitole bude popsán vývoj jednotlivých procesů, které měly vliv na změnu reprodukce obyvatelstva v daném období. Cílem této kapitoly je přiblížit reprodukční vývoj Česka právě od 60. let 20. století, kdy se Evropa začínala z hlediska demografické reprodukce diferencovat.

Základní charakteristiku vývoje reprodukce obyvatelstva mezi analyzovanými roky 1960–2009 lze nejlépe přiblížit pomocí vývoje pohlavní a věkové struktury obyvatelstva (viz obr. 2). Tento základní pohled nám umožňuje vyvodit úsudky o úrovni reprodukce populace. Typickým rysem demografického vývoje nejen v Česku, ale také v řadě dalších evropských zemí, je stárnutí obyvatelstva. V Česku můžeme pozorovat tzv. stárnutí věkové struktury zdola i shora. To znamená, že v důsledku prodlužování naděje dožití (stárnutí shora) a snižování počtu narozených dětí (stárnutí zdola) dochází ve výsledku k rychlému stárnutí populace (Mašková, 2006). Důsledkem je měnící se tvar věkové pyramidy obyvatelstva z tzv. progresivního typu věkové struktury na typ regresivní (viz obr. 2).

Obr. 2 – Vývoj pohlavní a věkové struktury obyvatelstva Česka v letech 1961–2009

Pozn. Podrobná data o pohlavní a věkové struktuře obyvatelstva jsou jen z roku konání SLDB 1961
Zdroj: SLDB 1961, Demografická ročenka ČR 2009

Mezi roky 1961 a 2009 stoupl v Česku podíl osob starších 65 let z 9,5 % na 15 %, přičemž tento podíl se bude i nadále zvyšovat. Oproti tomu se snižuje podíl dětí ve věku 0–14 (tzv. dětská složka) na celkovém podílu obyvatelstva. Zatímco v roce 1961 bylo v populaci 25 % dětí ve věku 0–14, tak v roce 2009 to bylo již jen 14 %. Zatím se nemění podíl produktivní složky obyvatel na celku. Naopak vzhledem k roku 1961 se podíl obyvatel ve věku 15–64 zvýšil z 65 % na 70 % v roce 2009. Avšak v průběhu dalších 10 až 15 let můžeme očekávat pokles počtu obyvatel i v produktivním věku (Burcin–Kučera, 2010b; ČSÚ, 2009) Do

postproduktivního věku se budou totiž přesouvat početnější ročníky dnešních šedesátníků a zároveň se vlivem nízké plodnosti v devadesátých letech bude snižovat podíl obyvatel přesouvajících se do produktivní složky obyvatelstva.

3.1 Vývoj porodnosti

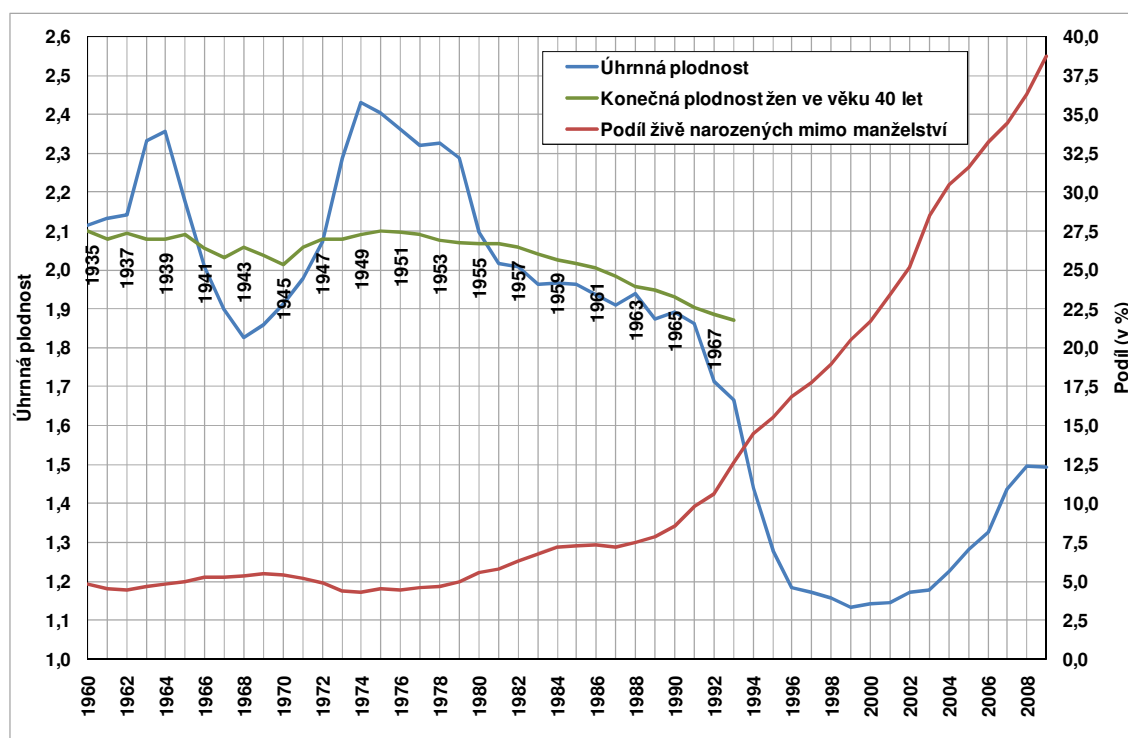
Porodnost je bezesporu jedním z nejdůležitějších demografických procesů, které podmiňují reprodukci obyvatelstva. Do přelomového roku 1990 byla plodnost v tehdejší Československu na poměrně vysoké úrovni. Během 20. století bylo v naší zemi zaznamenáno několik vln, které zapříčinily kolísání počtu živě narozených dětí. Tento fakt lze názorně vidět na obr. 3 zobrazující vývoj úhrnné a konečné plodnosti.

Bezprostředně po konci 2. sv. v. se v Česku v určité míře projevila kompenzační plodnost, avšak samotný nárůst plodnosti již nebyl tak markantní jako v jiných evropských zemích, kde plodnost nebyla během války na vysoké úrovni. Narození dítěte se totiž stalo osvobozením od odchodu na frontu, a proto již v letech 1943 a 1944 úhrnná plodnost v Česku dosáhla vysokých hodnot 2,78 resp. 2,80 živě narozeného dítěte na jednu ženu. Oproti tomu nejvyšší dosažená hodnota úhrnné plodnosti v období ihned po konci 2. světové války byla zaznamenána již v roce 1946 a činila 3,25 dítěte na jednu ženu.

Od roku 1950 do konce 60. let se již plodnost plynule snižovala, s výjimkou v letech 1963 a 1964 (viz obr. 3), kdy došlo ke zpřísnění potratového zákona a také k prodloužení mateřské dovolené, což vedlo k dvouletému skokovému zvýšení úhrnné plodnosti. Bez ohledu na toto jednorázové zvýšení intenzity plodnosti lze až do roku 1968 pozorovat pokles intenzity plodnosti, která klesla až pod úroveň prosté reprodukce. Na konci 60. let reagovala tehdejší vláda na fakt snižující se plodnosti přijetím propopulačních kroků, které měly vést k opětovné stimulaci plodnosti. V první polovině 70. let tedy dochází asi k nejvýraznější populační vlně (mediálně známé jako „baby boom“ ze 70. let či tzv. „Husákovy děti“). V absolutním vyjádření se v roce 1974 narodilo přes 194 tisíc dětí, což je od roku 1950 až dodnes během jednoho kalendářního roku nejvyšší počet živě narozených dětí. Úhrnná plodnost v tomto roce dosáhla hodnoty 2,43 živě narozeného dítěte jedné ženě. Tato populační vlna byla důsledkem kompenzace nízké plodnosti z let předcházejících, ale také, a to především, důsledkem přímých propopulačních opatření, které způsobily skokovité zvýšení plodnosti. Celý systém propopulačních opatření vedl k tomu, že byla realizována plodnost, která byla v předešlých letech odkládána a také se zvýšila plodnost vyššího pořadí, která by bez těchto opatření nebyla realizována (Fialová–Kučera, 1996). Systém populačních opatření, v podobě v jaké byla mezi roky 1968–1974 přijímána, patřil společně s Maďarskem mezi nejlepší v Evropě (Kocourková, 2009). Vliv na stimulaci plodnosti mělo zavedení mateřského příspěvku a poskytnutí novomanželských půjček za výhodných podmínek. Dále také zvýšení porodného a přídavků na děti. A v neposlední řadě také prodloužení doby mateřské dovolené, která patřila mezi nejdelší v Evropě (Kocourková, 2009). Výsledkem tedy bylo krátkodobé zvýšení plodnosti, které zdeformovalo věkovou strukturu obyvatelstva, a po kterém následoval velký pokles porodnosti.

Pokles porodnosti ve druhé polovině 70. let, se v 80. letech částečně stabilizoval pod hodnotou prosté reprodukce. Přestože tedy nedocházelo k přirozené obměně početního stavu populace lze celkový stav plodnosti v období do roku 1990 hodnotit relativně pozitivně. Velký zlom ovšem nastal v letech, které následovaly po pádu komunistického režimu, přesněji v roce 1991. Úroveň plodnosti a počty živě narozených dětí začaly prudce klesat a následovalo období rapidního poklesu úrovně úhrnné plodnosti (viz obr. 3). V roce 1999 byla zaznamenána historicky nejnižší hodnota úhrnné plodnosti na našem území, která dosáhla úrovně jen 1,13 narozeného dítěte jedné ženě. Jedná se o velmi nízké až kritické hodnoty plodnosti, která se v odborné literatuře nazývá jako tzv. lowest-low fertility (Kohler, Billari a Ortega 2002 in Zeman, 2010), Od roku 1991 do inkriminovaného roku 1999 klesla úhrnná plodnost z hodnoty 1,86 na hodnotu 1,13, což během osmi let představuje pokles o necelých 40 % z původní hodnoty. Přibližně od roku 2004 se plodnost začíná opět pomalu zvyšovat. Projevuje se kompenzační plodnost žen z populačně silných ročníků ze 70. let, které v devadesátých letech narození dítěte odkládaly, ale zdaleka nedosahuje takové výše, která by byla možná. Vrchol prozatím nastal v roce 2008, kdy úhrnná plodnost dosáhla hodnoty 1,5 dítěte. Dle prognózy (Burcin–Kučera, 2010b; ČSÚ, 2009) je v budoucnu očekáván růst úhrnné plodnosti až k hodnotě 1,7 dítěte na jednu ženu, avšak i nadále nebude docházet k početní obměně populace Česka přirozenou měnou, neboť plodnost bude i nadále pod hranicí prosté reprodukce.

Obr. 3 – Vývoj úhrnné a konečné plodnosti a podílu živě narozených mimo manželství v Česku, 1960–2009

Zdroj: Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2009, Human Fertility Database

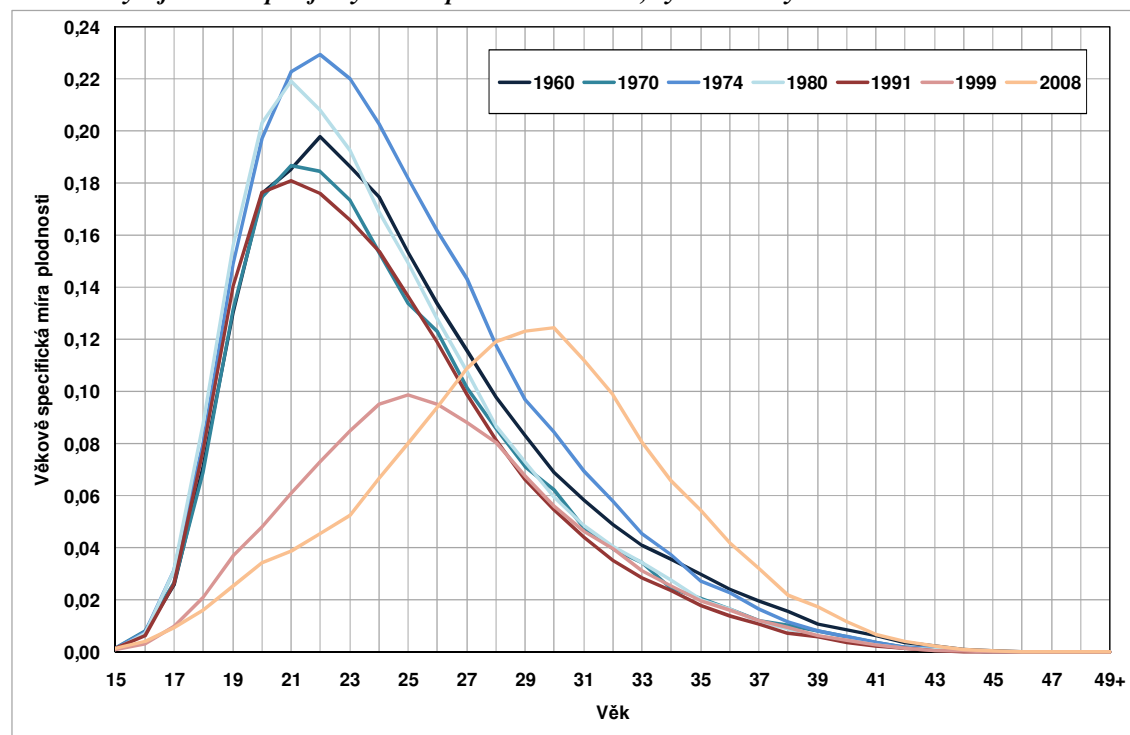
K analýze plodnosti nám může posloužit i vývoj věkově specifických měr plodnosti. K porovnání byly vybrány roky, které nějakým způsobem vypovídají o celém analyzovaném

období. Jsou jimi první a poslední rok studovaného období, dále také roky 1970, 1974 - jako rok nejvyšší plodnosti v posledních padesáti letech, 1980, 1991 – počátek 2. demografického přechodu a 1999 – rok historicky nejnižší plodnosti. Z grafu je patrné, že plodnost se změnila jak z hlediska intenzity, tak také z hlediska časování realizace plodnosti.

V letech před rokem 1991, tedy v letech před změnou demografické reprodukce, můžeme vidět, že vysoký podíl plodnosti byl realizován, z dnešního pohledu, v poměrně nízkém věku, mezi 20. a 24. rokem ženy. Konkrétně se tato věková skupina podílela ze 45 % na celkovém ročním úhrnu plodnosti. V tomto období se více odděluje jen rok 1974. Jak již bylo řečeno, jedná se o rok s nejvyšší dosaženou úhrnnou plodností, kdy se zvýšila jak plodnost v nejnižších věcích, ale také ve středních věcích mezi 24. a 30. rokem. Plodnost žen ve věku 30 a více je ve srovnání s dnešní plodností v těchto letech zanedbatelná.

Během 90. let se ale proměňuje reprodukční chování obyvatel a dochází ke snižování intenzity plodnosti a jejímu posouvání do vyššího věku ženy. Křivka věkově specifické míry plodnosti v roce 2009 zaznamenává postupný nárůst plodnosti z velmi nízkých hodnot konce 90. let a intenzita plodnosti začíná opět narůstat. Přesto je ale stále patrné posouvání plodnosti do vyššího věku žen a její kumulace mezi 27–32 rokem.

Obr. 4 – Vývoj věkově specifických měr plodnosti v Česku, vybrané roky

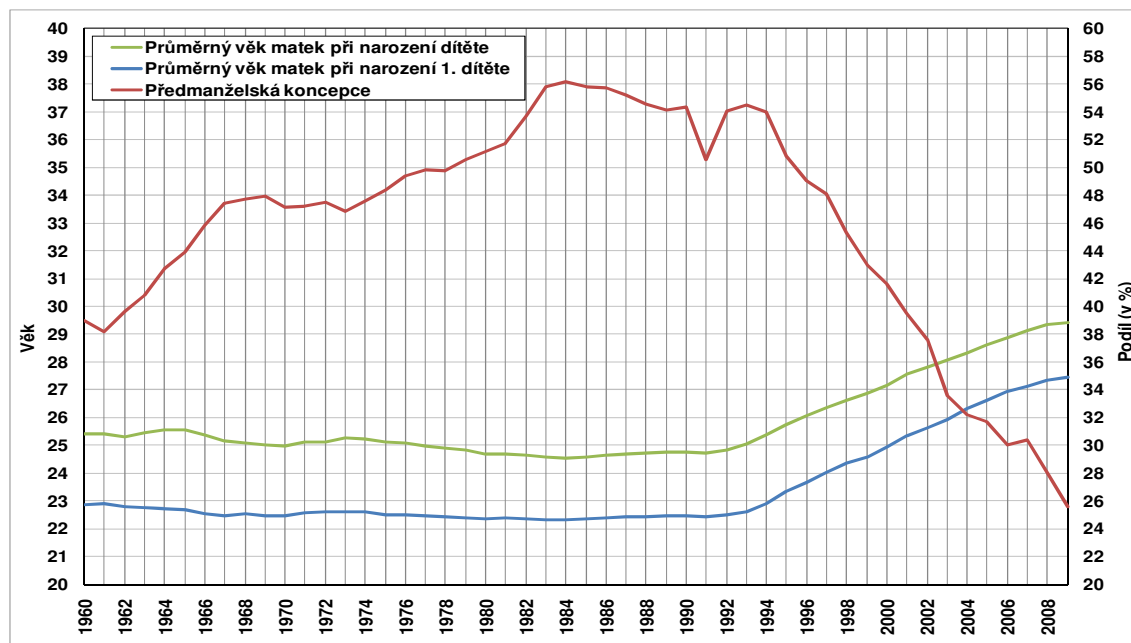
Zdroj: Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2009

Spolu s rapidním poklesem úhrnné plodnosti, který lze v Česku od roku 1991 pozorovat, a odkládáním rození do vyššího věku matky, zaznamenává změnu i ukazatel vyjadřující průměrný věk matky při narození dítěte. Zatímco před rokem 1991 se průměrný věk matek při narození dítěte pohyboval mezi 24 a 25 lety, po změně politického systému se vyšplhal až nad hranici 29 let. V roce 2009 byl průměrný věk matky při narození dítěte 29,4 roků. Stejný průběh zaznamenal také ukazatel průměrného věku matky při narození prvního dítěte, pouze s tím

rozdílem, že je o několik let posunut k nižším hodnotám věku. Na obr. 5, který znázorňuje vývoj průměrného věku při narození dítěte a při narození prvního dítěte, můžeme vidět, že obě tyto křivky během 70. let klesaly. Pokles je podobný pro oba ukazatele, avšak hodnoty průměrného věku matky při narození dítěte se snižovaly rychleji, což je zapříčiněno propopulační politikou 70. let, kdy se přijetím právě těchto opatření urychlilo narození dětí vyššího pořadí. Jak lze také z tohoto obr. 5 vidět, obě tyto křivky se na konci analyzovaného období zakulacují a již se nedá očekávat plynulý lineární nárůst, jako tomu bylo od roku 1991.

Dalšími neméně důležitými ukazateli jsou jednak podíl živě narozených mimo manželství a také ukazatel předmanželské koncepce. Prvně jmenovaný ukazatel nám udává, kolik procent živě narozených dětí z celkového počtu živě narozených v daném kalendářním roce se narodí mimo manželství. Tento údaj zároveň vypovídá o sňatečnosti obyvatel. Když se podíváme na graf č. 3, který zachycuje celkový vývoj od roku 1960, zjistíme, že do roku 1980 se 95 % živě narozených z celkového ročního úhrnu živě narozených, narodilo v manželství. Tento fakt vypovídá o tehdejší době, kdy mladí lidé měli jen omezené možnosti na vlastní seberealizaci a sňatek a početí potomka bylo bráno jako samozřejmost. Od roku 1980 do roku 1991 stoupl podíl narozených mimo manželství o necelých 5 procentních bodech na hodnotu 9,8 %. Po tomto přelomovém roce se během dalších deseti let podíl zvýšil více jak dvakrát a hodnota podílu narozených mimo manželství v roce 2000 činila 21,7 %. Na konci analyzovaného období v roce 2009 se již dosáhl podíl narozených mimo manželský svazek 38,7 %. To znamená, že jen něco málo přes 61 % ze všech živě narozených dětí se narodí v manželství.

Obr. 5 – Vývoj průměrného věku matky při narození dítěte a předmanželské koncepce v Česku, 1960–2009

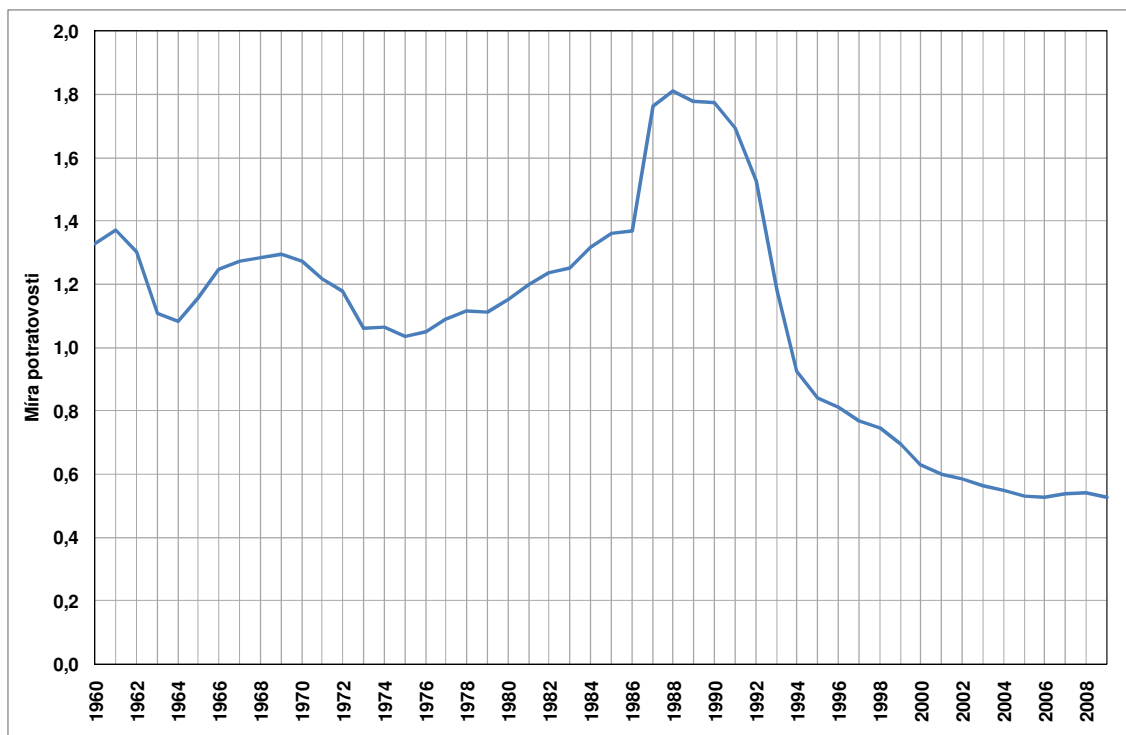

Zdroj: Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2009

Ukazatel předmanželské koncepce nám říká, kolik procent dětí se narodí matkám do osmi měsíců od sňatku, zjednodušeně se tedy jedná o děti, které už matky čekaly v době sňatku. Jak lze vidět u grafu 5, podíl dětí narozených do osmého měsíce od sňatku se na počátku 60. let pohyboval kolem 40 %. Tento podíl se až do roku 1983, kdy dosáhl vrcholu, zvyšoval. V tomto

roce úroveň předmanželské koncepce činila přibližně 56 %. To znamená, že více jak polovina žen mající v roce 1983 první dítě otěhotněla ještě za svobodna. Podíl narozených do osmi měsíců od sňatku se až do první poloviny 90. let držel nad 50 %. Poté klesal až na hodnotu okolo 25 % v roce 2009. Jak dodává Šťastná (2006) tehdejší společenské klima nenahrávalo dnes již akceptovaným neformálním svazkům a nesezdaná soužití byla společensky nepřijatelná. Sňatek byl často vynucen početím dítěte a tento fakt souvisí i s vysokými měrami sňatečnosti v období do počátku 90. let (Šťastná, 2006). Absence dostupnosti kvalitních kontracepčních metod, zabraňujících nechtěnému početí a možnosti plánovat, kdy a kolik bude mít žena dětí, je také do jisté míry důvodem vysokého podílu narozených dětí do osmi měsíců od sňatku. V devadesátých letech můžeme pozorovat plynulý pokles úrovně předmanželské koncepce. Ze sociologických výzkumů sice vyplývá, že v dnešní době jsou neformální svazky mladých lidí již všeobecně akceptovány, je však i nadále preferováno narození dítěte v manželství. Proto se stále čtvrtina dětí rodí do osmi měsíců po sňatku (Šťastná, 2006).

Obr. 6 – Vývoj úhrnné potratovosti v Česku, 1960–2009

Zdroj: Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2009

Dalším procesem, který bude v této kapitole představen, je potratovost. Obdobně jako porodnost, sňatečnost, rozvodovost a úmrtnost, tak také potratovost zaznamenala mezi roky 1960–2009 změny, které zde nyní budou představeny. Ke zhodnocení vývoje potratovosti bude využit ukazatel úhrnné potratovosti, který vyjadřuje průměrný počet potratů připadajících na jednu ženu v jejím reprodukčním věku v daném kalendářním roce. Stejně jako u ostatních procesů, tak i u potratovosti hrálo důležitou roli politické uspořádání v Česku před rokem 1989. Důležitý je zejména fakt, že v tomto období nebyly v Česku dostupné spolehlivé kontracepční metody, zabraňující nechtěnému těhotenství ženy. A proto je toto období typické nejen časnou

plodností, ale také vysokými hodnotami umělých přerušení těhotenství. „Umělé přerušení těhotenství se stalo jakousi antikoncepcí ex post“ (Rychtaříková, 2010b). Potrat se tak stal jedinou možností jak předejít narození neplánovaného dítěte. Úhrnná potratovost do roku 1980 oscilovala mezi hodnotami 1,1–1,3 v závislosti na zpřísnění potratové legislativy. Od roku 1980 je pozorovatelný nárůst potratovosti s rapidním růstem od roku 1986, kdy lze hovořit o určitém uvolňování společenských poměrů. Vrcholu dosahuje úhrnná potratovost na přelomu 90. let, kdy byly zaznamenány hodnoty v průměru až okolo 1,8 potratů na jednu ženu. Změna politického režimu s sebou tedy nejdříve přinesla rapidní nárůst potratovosti, na který vzápětí navazuje rapidní pokles. Tento pokles, který lze od roku 1991 pozorovat (viz graf 6) je zapříčiněn zejména dostupností moderních antikoncepčních přípravků, které začínají proudit do Česka ze západu. Můžeme tedy konstatovat, že pokles úhrnné potratovosti je doprovázený poklesem úhrnné plodnosti a nárůstem používání různých spolehlivých metod antikoncepce (Kocourková, 2010).

3.2 Vývoj sňatečnosti a rozvodovosti

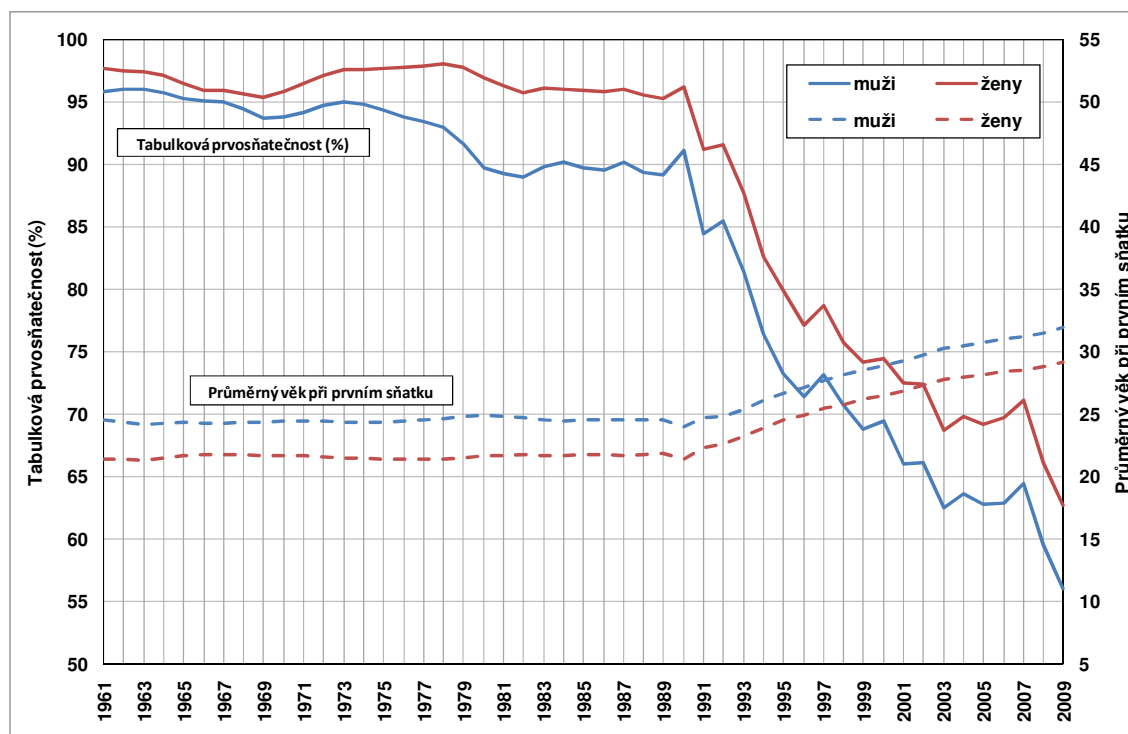
Manželství s následným vznikem rodiny bylo, a dodnes i je, považováno za důležitý prvek každého státu a rodina je brána jako základ společnosti. Přestože do roku 1989 docházelo k občasným výkyvům v počtu uzavřených sňatků, rysy sňatečnosti zůstávaly po celé období neměnné. Lze ji charakterizovat dvěma slovy – jako časnou a častou, tedy s vysokou intenzitou každoročně uzavřených sňatků a s nízkým věkem vstupu do manželství. Hajnal v roce 1965 rozdělil Evropu z pohledu sňatečnosti a formování rodin lze na dva celky. Tzv. Hajnalova linie spojující Petrohrad a Terst tvořila pomyslnou hranici rozdělující Evropu na dva heterogenní geografické celky (Hajnal, 1965). Severozápadní model se vyznačoval vyšším průměrným věkem vstupu do prvního sňatku a také nižší mírou sňatečnosti, kdy se 10–25 % žen a mužů nikdy nevдалo, resp. neoženilo. Oproti tomu druhý model tzv. Jihovýchodní, do kterého řadíme i Česko, je charakteristický jako model časně a časté sňatečnosti (Hajnal, tamtéž). Po rozpadu východního bloku však nastává změna a Evropa začíná konvergovat ke stejným hodnotám sňatečnosti, kdy v zemích bývalého východního bloku dochází k poklesu intenzity sňatečnosti a jejímu odsouvání do pozdějšího věku (Bartoňová, 2001).

Ukazatel tabulkové prvosňatečnosti na obr. 7 nám přibližuje, kolik procent osob do 50 let věku uzavře první sňatek, za předpokladu setrvání řádu prvosňatečnosti, úmrtnosti i migrace na úrovni daného roku. Zbývá část do 100 % ukazuje na podíl svobodných osob ve věku 50 let. (Pohyb obyvatelstva v ČR 1920–2009). Jak je možné vidět, sňatečnost do roku 1989 byla na vysoké úrovni. Zjednodušeně řečeno jen minimální podíl lidí nikdy nevstoupil do manželství. Konkrétně se tabulková prvosňatečnost v 60. a 70. letech 20. století pohybovala u mužů kolem 95 % a u žen byla tato hodnota ještě o 2–3 % vyšší. S vysokou úrovní sňatečnosti v období do počátku 90. let koresponduje i průměrný věk při prvním sňatku, který se po celé období pohyboval kolem 25 let u mužů a 22 let u žen.

Podle Fialové a Kučery (1996) lze považovat rok 1991 za rok počátku výrazného poklesu

sňatečnosti, který od tohoto roku můžeme každoročně pozorovat. Z roku 1990 na rok 1991 klesl meziročně počet uzavřených sňatků o 19 tisíc. Předpokládá se pokles přibližně o 9 tisíc, neboť v roce 1990 bylo uzavřeno právě o tento počet více sňatků. Příčinnou bylo oznámení, že od roku 1991 přestanou být poskytovány novomanželské půjčky (Fialová–Kučera, 1996). Avšak pokles uzavřených sňatků v roce 1991 o 19 tisíc znamenal výrazný a neočekávaný začátek změn ve sňatkovém chování obyvatelstva a formování rodin.

Obr. 7 – Vývoj tabulkové prvosňatečnosti a průměrného věku při prvním sňatku v ČR, muži, ženy, 1961–2009

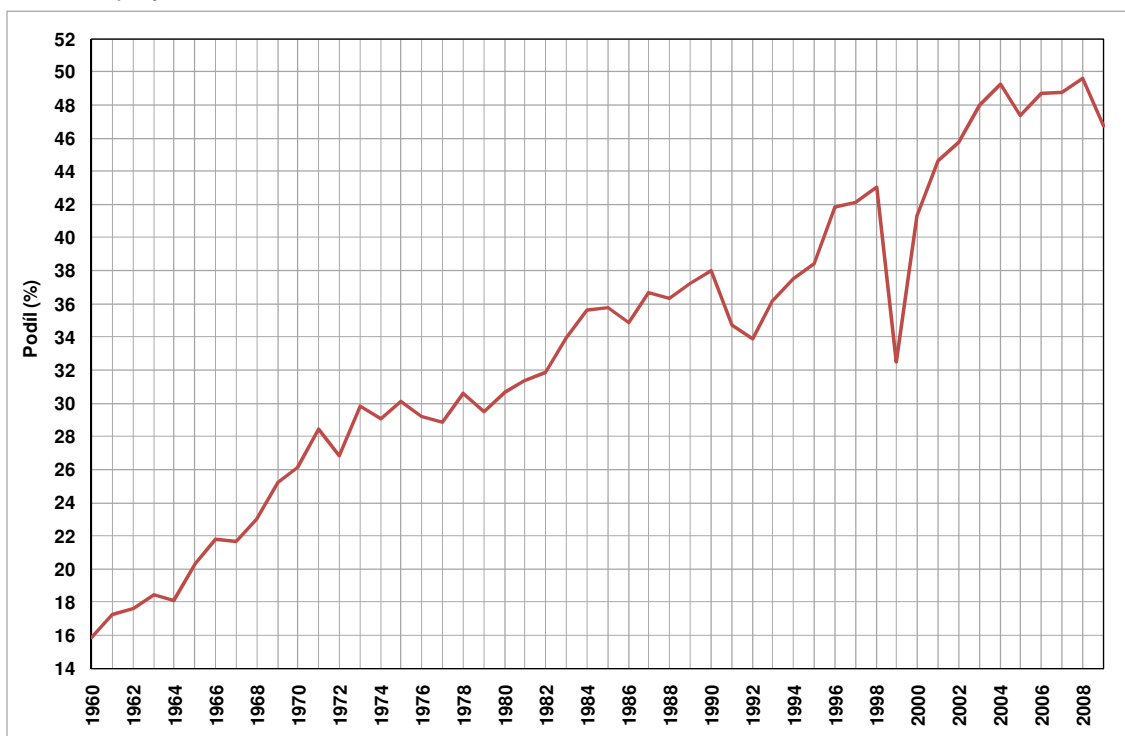
Zdroj: Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2009

Po roce 1989 došlo v Česku u sňatečnosti, obdobně jako u jiných procesů, ke změnám jak v úrovni, tak i struktuře. Sňatky byly odsouvány do vyššího věku (obr. 7) a intenzita každoročně uzavřených sňatků se snižovala. Mnoho lidí začalo využívat jiné alternativy manželství. Vzrostl počet lidí žijících v nesezdaných soužitích, což s sebou přineslo i zvyšující se podíl počtu narozených dětí mimo manželství. V mnoha případech však lidé často neuzavřeli sňatek vůbec a ukazatel tabulkové prvosňatečnosti od roku 1991 plynule klesal (obr. 7). V roce 2009 přibližně jen 56 % mužů a 63 % žen vstoupilo do 50 let věku do prvního manželství. Absolutní počet uzavřených manželství klesl z počtu necelých 72 tis. v roce 1991 na hodnotu přibližně 48 tis. v roce 2009, což činí pokles o téměř 34 % nově uzavřených sňatků. Přibližně od roku 1991 také plynule roste průměrný věk při prvním sňatku až k hodnotám 32 let u mužů a 29 let u žen v roce 2009.

Inverzně k poklesu sňatečnosti začala stoupat úhrnná rozvodovost, která stejně jako ukazatele sňatečnosti dokumentuje uvolňování rodinných poměrů a zdůrazňuje změnu hodnotového žebříčku obyvatel Česka po pádu komunistického režimu. Úhrnnou rozvodovostí se rozumí podíl rozvedených manželství v daném kalendářním roce vztahený k výchozím sňatkům, neboli

jaký podíl sňatků skončí rozvodem. V posledních letech se podíl rozvedených manželství pohybuje těsně pod 50% hranicí, což představuje v evropském srovnání jednu z nejvyšších rozvodovostí (Fialová–Kalibová, 2010). Po celé zde analyzované období dochází k plynulému růstu úhrnné rozvodovosti s výjimkou v letech 1991–1992 a zejména v roce 1999, kdy byla zpřísnována rozvodová legislativa² (Sbírka zákonů ČR, 1998).

Obr. 8 – Vývoj úhrnné rozvodovosti v Česku, 1960–2009

Zdroj: Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2009

3.3 Vývoj úmrtnosti

Posledním demografickým procesem, který bude v této kapitole přiblížen, je úmrtnost. V odborné demografické literatuře není úmrtnost dávána do přímé souvislosti se změnou vzorců reprodukčního chování započatých v 60. letech 20. století v severní a západní Evropě, a nezapadá ani do konceptu druhého demografického přechodu. Přestože se již v dalších analýzách regionálního reprodukčního vývoje v Česku úmrtnost neobjeví, bude zde vývoj tohoto procesu pro nastínění celkového reprodukčního vývoje v Česku zařazen.

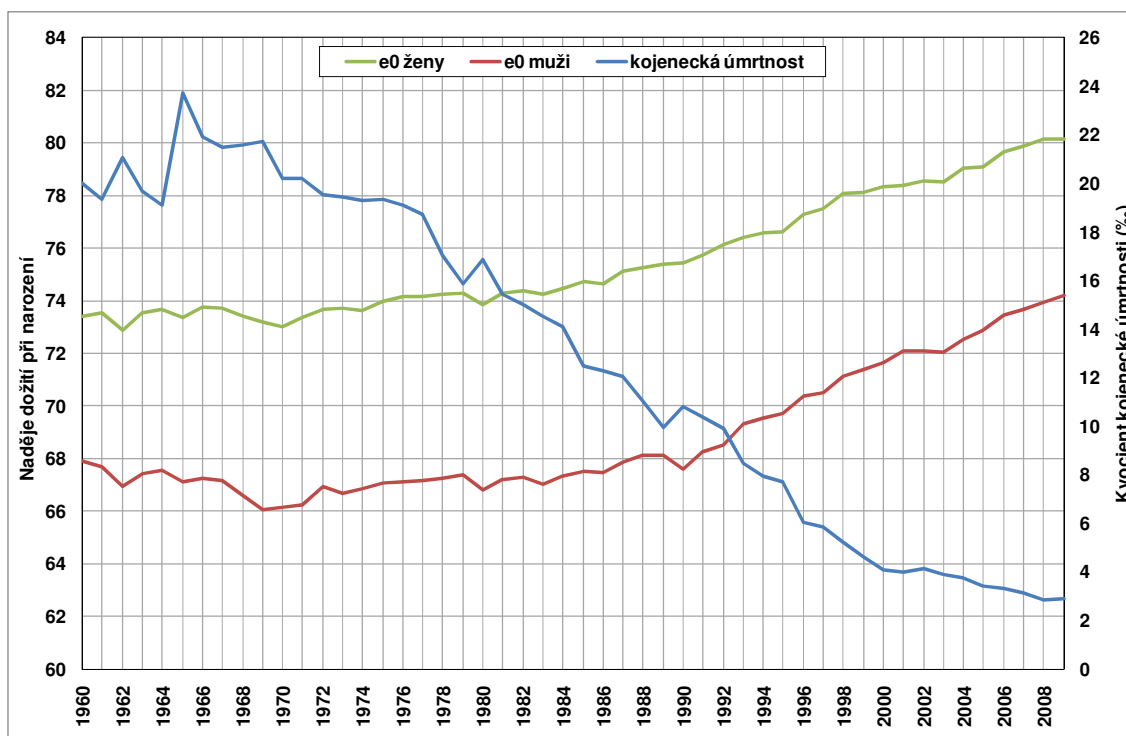
Pro popis vývoje úmrtnosti byly vybrány dva ukazatele, které se pro tyto účely běžně v demografické literatuře využívají. Jsou jimi kojenecká úmrtnost a naděje dožití při narození mužů a žen.

Kvociem kojenecké úmrtnosti (neboli kojenecká úmrtnost), který udává počet zemřelých dětí během jejich prvního roku života vztažený k počtu živě narozených, se během celého

² Zákon č. 91/1998 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon o rodině č. 94/1963 Sb. ztížil rozvod při nesouhlasu druhého manžela a upravil poměry při rozvodu s nezletilými dětmi.

období (viz také obr. 9) plynule snižoval. Výkyv, který můžeme vidět mezi roky 1964 a 1965 je způsoben změnou výpočtu a terminologie tohoto ukazatele (Vojtěchovská, 1993). Každopádně zaznamenáváme v Česku pokles kojenecké úmrtnosti z hodnoty necelých 24 ‰ v roce 1965 až pod hodnotu 3 ‰ v posledním analyzovaném roce, tedy roce 2009. Takto nízká úroveň kojenecké úmrtnosti řadí Česko v tomto ohledu mezi nejvyspělejší země na světě. (Burcin–Kučera, 2010a).

Obr. 9 – Vývoj naděje dožití při narození mužů a žen a kvocient kojenecké úmrtnosti v Česku, 1960–2009

Zdroj: Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2009

Druhým ukazatelem, který vypovídá o úrovni úmrtnosti, a který je podobně jako kojenecká úmrtnost využíván k mezinárodnímu srovnávání, je naděje dožití v přesném věku. Nejčastěji je publikována jako naděje dožití při narození (obr. 9). To vyjadřuje, kolik let ještě zbývá prožít právě narozené osobě za stávajících podmínek úmrtnosti. Na území Česka lze pozorovat mezi roky 1960 a 2009 dvě odlišné fáze ve vývoji naděje dožití při narození u obou pohlaví. První fázi můžeme datovat od počátku analyzovaného období až do druhé poloviny 80. let 20. století. Jedná se o období, kdy v Česku docházelo ke stagnaci úmrtnosti a úroveň naděje dožití oscilovala kolem hodnot 66–68 let pro muže a 73–74 let pro ženy. Z hlediska právě tohoto ukazatele docházelo od šedesátých let k diferenciaci mezi jednotlivými státy Evropy a Česko se zařadilo ke státům bývalého východního bloku, kde úmrtnost také stagnovala. Toto období je na základě zvýšené úmrtnosti vlivem nemocí oběhové soustavy odborně nazýváno jako kardiovaskulární krize východní Evropy (Pechholdová, 2010). V západních zemích nebyla tato krize pozorovatelná a docházelo zde k plynulému zvyšování střední délky života. Příčinnou rostoucí diferenciaci mezi státy východní a západní Evropy byla zejména vyspělost jednotlivých zemí v oblasti zdravotnictví a vynaložené peníze na péči o pacienty. Přibližně ve

druhé polovině 80. let 20. století začala v Česku naděje dožití při narození opět růst a v roce 2009 byly již zaznamenány hodnoty přesahující 74 let pro muže resp. 80 let pro ženy. Za zlepšujícími hodnotami střední délky života v posledních 20 let stojí především snižující se úmrtnost osob ve středním a vyšším věku. Diferenciace mezi státy východní a západní Evropy, která byla zmíněna výše, začíná v posledních 20 let spolu se snižující se úmrtností v zemích východní Evropy, včetně tedy Česka, klesat. Avšak je nutné říci, že i přes zlepšení úmrtnostních podmínek a konvergenci hodnot v jednotlivých státech, diferenciace v určité míře stále přetrvává. Je nutné také podotknout, že Česko společně se Slovinskem je na tom ve srovnání s ostatními zeměmi bývalé východní Evropy z hlediska naděje dožití při narození nejlépe a nejvíce se přibližuje státům západní Evropy (Burcin, 2007).

Při srovnávání úmrtnosti podle pohlaví, vidíme obecně platný trend vyšší úmrtnosti mužů. Z obr. 8 je však patrné, že v posledních přibližně 20 letech dochází ke sbližování hodnot mezi oběma pohlavími. Zatímco např. v roce 1991 byl rozdíl mezi střední délkou života žen a mužů 7,5 roků, tak v roce 2009 tento rozdíl již činí jen 5,9 let. Můžeme i nadále očekávat, že se rozdíly v úmrtnosti mezi pohlavími budou pomalu snižovat, a že se také celková úroveň úmrtnosti bude odpovídat budoucímu vývoji veřejného zdravotnictví a schopnosti jedinců nadále pečovat o vlastní zdraví (Burcin–Kučera, 2010a).

Vývoj reprodukčního chování obyvatelstva Česka mezi roky 1960–2009, který byl v této kapitole nastíněn, odráží historické události, kterými si Česko prošlo. Razantní změny nastaly po pádu komunistické vlády v roce 1989, kdy se úroveň jednotlivých demografických procesů měnila a výrazně se transformovala jejich struktura (Rychtaříková, 2010). Změny ve výše analyzovaných procesech, kterými jsou porodnost, potratovost, sňatečnost a rozvodovost, bývají také často dávány do souvislosti s konceptem druhého demografického přechodu. Proto jim bude v této práci věnována pozornost a na základě právě těchto ukazatelů bude provedena regionalizace okresů Česka, která je jedním z cílů této diplomové práce.

Kapitola 4

Teoretická východiska

Proměny v demografické reprodukci v severní a západní Evropě v 60. letech, ale i v zemích střední a východní Evropy v letech 90., byly natolik významné, že bylo nutné najít určité vysvětlení, kterým by se změny daly objasnit. V demografické literatuře bývají tyto změny nazývány druhým demografickým přechodem. Přechod od zavedených vzorců demografického chování obyvatelstva k novým trendům se nejprve projevil v severní a poté i v západní Evropě (Kalibová, 2005). Jednalo se o změny spjaté zejména s poklesem plodnosti až pod úroveň prosté reprodukce. Tyto změny souvisí také s formováním rodiny. Klesal význam rodiny a manželství jako tradičního soužití dvou lidí. Naopak rostl individualismus a snaha se prosadit v neustále dynamicky se rozvíjejícím světě. Práce a kariérní postup se mnohdy staly důležitějším životním cílem než mít vlastního potomka.

4.1 Koncept druhého demografického přechodu

S konceptem druhého demografického přechodu, který měl vysvětlit změny nastalé v reprodukci obyvatelstva v severní a západní Evropě, poprvé přišli v roce 1986 dva demografové, Nizozemec Dirk J. Van de Kaa a Belgičan Ron Lesthaeghe. Podle jejich názoru byly změny ve vývoji reprodukce obyvatelstva v 60. letech v severní a západní Evropě tak zásadní, že lze mluvit o nových, značně odlišných trendech a vzorcích demografické reprodukce.

Van de Kaa v roce 1997 publikoval na základě svého pozorování mezi lety 1965–1995 několik bodů, které jsou charakteristické a typické pro demografickou reprodukci v tomto období. Podle něj se nejdříve projevovaly změny v intenzitě a struktuře plodnosti a ve formování rodiny. Tudíž je potřeba se těmito změnami zabývat jako prvními. Sestavil proto časovou posloupnost patnácti bodů, které dohromady představují plynulý sled událostí nastalých změn (Van de Kaa, 1997).

- 1) Pokles úhrnné plodnosti, způsobený poklesem plodnosti ve vyšším věku – pokles plodnosti vyššího pořadí.

- 2) Snižující se počet předmanželských koncepcí a „nucených“ sňatků z důvodu těhotenství partnerky.
- 3) Průměrný věk při prvním sňatku ještě chvíli klesá.
- 4) Odkládání rození dětí v manželství. Klesá plodnost mladých žen a plodnost nižšího pořadí.
- 5) Růst intenzity rozvodovosti.
- 6) Odkládání vstupu do manželství. Důsledkem je růst počtu předmanželských (nesezdaných) soužití a průměrného věku při prvním sňatku.
- 7) Nesezdané soužití je stále populárnější. Manželství se odkládá do doby, kdy je nevěsta těhotná. Zvyšuje se podíl narozených mimo manželství a zvyšuje se průměrný věk matky při narození prvního dítěte.
- 8) Pokles nechtěných těhotenství důsledkem legalizace sterility a potratů
- 9) Nesezdané soužití se dále rozšiřuje. Tento typ svazku stále častěji volí ovdovělí a rozvedení.
- 10) Soužití mimo právní svazek je stále více vnímáno jako alternativa k manželství. Stále roste mimomanželská plodnost.
- 11) Úhrnná plodnost má tendenci se stabilizovat na nízké úrovni.
- 12) Mírně roste úroveň úhrnné plodnosti v důsledku realizace plodnosti žen, které odkládaly rození do vyššího věku. Roste plodnost nižšího pořadí a průměrný věk při narození prvního dítěte.
- 13) Nejsou realizovány všechny odložené porody.
- 14) Dobrovolná bezdětnost je stále významnější.
- 15) Kohortní plodnost se zdá být stabilizovaná pod úrovní prosté reprodukce.

Van de Kaa (2002) dodává, že z čistě demografického pohledu lze těchto patnáct bodů shrnout do šesti základních bodů (trendů v demografických ukazatelích) charakterizujících koncept druhého demografického přechodu.

- 1) Výrazný pokles úhrnné plodnosti, částečně v důsledku odkládání narození, takže maximální odhadovaná kohortní plodnost žen, které jsou nyní v reprodukčním věku, dosáhne hodnot výrazně nižších než je hodnota prosté reprodukce
- 2) Výrazný pokles úhrnné prvosňatečnosti spojen s nárůstem průměrného věku při prvním sňatku.
- 3) Vysoký nárůst úhrnné rozvodovosti.
- 4) Vysoký nárůst nesezdaných soužití a to i v zemích, kde to není běžná praxe.
- 5) Vysoký nárůst podílu narozených mimo manželství
- 6) Pokrok ve využívání moderních antikoncepčních metod

Výše popsané charakteristiky vystihují proměny reprodukčního chování tak, jak proběhly ve státech západní a severní Evropy. Také v české literatuře můžeme objevit názory, které existenci druhé demografického přechodu podporují. Rabušic (1996, 2001) tvrdí, že změny v demografickém chování obyvatelstva v Česku v 90. letech jsou obdobné změnám v západní

Evropě v letech 60. a jedná se tedy o druhý demografický přechod. Sobotka (Sobotka et. al., 2001, 2003) navíc dodává, že i přes určité nejasnosti poskytuje koncept druhého demografického přechodu vhodný rámec pro pochopení změn nastalých po roce 1989 v Česku.

4.1.1 Kritika druhého demografického přechodu

Každá nová teorie či koncept jsou zatíženy určitou kritikou. Koncept druhého demografického přechodu, tak jak byl na základě nových reprodukčních trendů popsán, není žádnou výjimkou. Po demografické revoluci, která přinesla zcela jiný obraz a vzorce reprodukce obyvatelstva se v 60. letech 20. století v severní a západní Evropě začínají opět projevovat změny v demografickém chování obyvatelstva. Existuje mnoho názorů, zda jsou nové reprodukční trendy natolik rozdílné a tak kvalitativně odlišné, abychom je mohli nazývat jako druhý demografický přechod.

Nejčastější kritiky konceptu druhého demografického přechodu polemizují nad tím, zda existují dvě dostatečně odlišné fáze demografického chování, a zda nastalé změny nejsou jen rozvíjející se fází demografické revoluce (Cliquet, 1991, Coleman, 2004). Jak také uvádí Lesthaeghe (2011) první skupina autorů, kteří tento koncept kritizují, nesdílí názor, že nové vzorce demografické reprodukce jsou natolik odlišné od předchozího vývoje a dodávají, že tyto změny jsou jen pokračováním demografické revoluce. Další skupinou jsou ti, co říkají, že koncept SDT je charakteristický jen pro země severní a západní Evropy. Dále se také setkáváme s názory, že koncept SDT neuvažuje o jakési „nové rovnováze“ v demografickém vývoji na konci SDT jako tomu je u demografické revoluce.

Další kritiky se vztahují především k typu regionu, ve kterém lze danou změnu reprodukčního chování pozorovat. V české demografické literatuře se objevují názory, že situace ve východní Evropě je zcela odlišná od situace v západní Evropě, kde při změně vzorců demografického chování v 60. letech 20. století nedocházelo k rapidním ekonomickým proměnám jako v zemích bývalého východního bloku (Rychtaříková, 1996).

Lesthaeghe dále ve svých pracích (Lesthaeghe and Neels, 2001, Lesthaeghe, 2010) přichází s argumenty (viz tab. 1), kde porovnává rozdíly mezi demografickou revolucí a druhým demografickým přechodem, a jimiž reaguje na kritiku, že změny v demografickém vývoji v severní a západní Evropě v 60. letech 20. století nejsou natolik rozdílné, abychom je označovali jako druhý demografický přechod.

Tab. 1 – Rozdíly mezi demografickou revolucí a druhým demografickým přechodem.

Demografická revoluce	Druhý demografický přechod
Sňatečnost	
* Růst sňatečnosti a pokles průměrného věku při prvním sňatku	* Pokles sňatečnosti a růst průměrného věku při prvním sňatku
* Nízké procento nesezdaných manželství	* Vysoké procento nesezdaných manželství
* Nízká úroveň rozvodovosti	* Vysoká úroveň rozvodovosti, časně rozvody
* Vysoká míra opakovaných sňatků	* Pokles počtu opakovaných sňatků (jak u rozvedených tak u ovdovělých)
Plodnost	
* Pokles manželské plodnosti kvůli redukcí plodnosti ve vyšším věku, pokles průměrného věku při narození prvního dítěte	* Hlubší pokles plodnosti zapříčiněné odkladem rození dětí do vyššího věku, růst průměrného věku při narození prvního dítěte
* Nedostatečná antikoncepce, selhávání antikoncepce	* Dostatek dostupné antikoncepce (výjimkou některé sociální skupiny)
* Pokles mimomanželské plodnosti	* Růst mimomanželské plodnosti, rodičovství v nesezdaném soužití
* Nízká úroveň konečné bezdětnosti mezi manželskými páry	* Růst úrovně konečné bezdětnosti ve svazku
Sociální prostředí	
* Zájem o základní materiální potřeby: příjem, pracovní podmínky, domácnost, zdraví, vzdělání, sociální jistoty. Solidarita - primární hodnota	* Růst vyšších potřeb: individualismus, seberealizace,
* Růst participace v politických otázkách, zájem o komunální a společenský život, posílení sociální soudržnosti	* Snížení zájmu o komunální a společenský život, oslabování sociální soudržnosti
* Silná normativní regulace ze strany státu a církve, první vlna sek	* Ústup státu, druhá vlna sekularizace, sexuální revoluce, odmítání autorit
* Dělbba genderových rolí, rodinná politika	* Růst rovnosti pohlaví, ekonomická autonomie žen
* Spořádaný rodinný cyklus, uvážlivé manželství a dominance modelu jedné rodiny	* Flexibilní životní cyklus, různorodost životních stylů a otevřená budoucnost

Zdroj: R. Leathaeghe a K. Neels, 2001; Lesthaeghe, 2010

4.1.2 Nástin příčin změn v demografické reprodukci v Česku po r. 1989

Jak již bylo zmíněno výše, reprodukční chování v Česku se po roce 1989 změnilo, a to velmi dramaticky. Do plodivého věku se dostávaly populačně silné ročníky žen ze 70. let 20. století a proto byly očekávány i vysoké počty narozených dětí (Fialová–Kučera, 1996). Plodnost však plynule klesala až ke svému historickému minimu v roce 1999, kdy úhrnná plodnost dosáhla hodnoty jen 1,13 živě narozeného dítěte na jednu ženu v jejím reprodukčním věku.

Příčinami, proč k takto razantním a neočekávaným změnám došlo, se zabývalo již mnoho odborníků a můžeme říci, že v případě omezení jen na českou odbornou demografickou literaturu se objevují dvě protichůdné skupiny autorů mající odlišné názory. První skupina autorů, vidí příčiny těchto změn především v proměně lidských hodnot, analogicky ke změnám v severní a západní Evropě v 60. letech 20. století (Rabušic, 1996, 2001). Odlišným názorem je, že hlavní příčiny změn v demografické reprodukci v Česku po roce 1989 jsou důsledkem negativního dopadu transformace socialistického hospodářství na tržní ekonomiku (Rychtaříková, 1996). Podle Rychtaříkové (2010) nepřálo demografické reprodukci (tím je míněno rozhodování o tom, zda mít či nemít dítě) politické a ekonomické prostředí. Dokladem toho je i rozdíl v životní úrovni mezi bezdětnými a rodinami s dětmi, který průměrně narůstá (Rychtaříková, tamtéž).

Když si budeme pokládat otázku, co zapříčinilo pokles plodnosti, musíme zůstat nejprve u samotných demografických ukazatelů, protože znalost příčinných vazeb mezi demografickými procesy je pro tuto problematiku rozhodující.

Pokles plodnosti ve zmiňovaném období byl zapříčiněn jednak snížením samotné intenzity

plodnosti, ale také změnou časování narození dítěte, neboť na klesajících hodnotách úhrnné plodnosti se projevovalo právě odkládání rození. To vše bylo doprovázeno změnami sňatkového chování, kdy mladí lidé začali odkládat sňatek do vyššího věku nebo do manželství vůbec nevstoupili.

Jednou z příčin změny reprodukčního chování je přeměna hodnot v životě lidí. Po pádu komunistického režimu, kdy svoboda jednotlivce téměř neexistovala, byli lidé najednou postaveni před možnost rozhodovat o svém životě svobodně a podle svého přesvědčení. Dostali možnost vycestovat, studovat a následně získat práci, kterou chtěli, aniž by se kdokoli ptal na politickou příslušnost. Mladí lidé začali váhat se vstupem do manželství, protože se objevily nové životní cíle, možnosti seberealizace a individuálního rozvoje jedince. Lidé si začali plánovat budoucnost z pohledu osobního uspokojení a narození dítěte do těchto plánů často nezapadalo.

Kromě těchto změn v postoji obyvatelstva k formování rodiny se jako možné příčiny nového demografického chování, značně odlišného od toho předcházejícího, jeví i socioekonomické proměny v celé společnosti. V době komunismu existoval poměrně rozsáhlý systém státní podpory rodinám, ale v 90. letech tato opatření ustoupila do pozadí a vláda svou pozornost přesunula od otázek populačního vývoje do jiných sfér politiky. Stát se snažil oprostit od jakéhokoli propojení státu a rodiny prostřednictvím podpory a naopak se snažil posilovat soběstačnost a nezávislost jednotlivých rodin. Příspěvky rodinám měly být adresné, to znamená, že měly být určeny jen těm rodinám, které je opravdu potřebují a jejich zabezpečení neodpovídá vyšší životního minima (Kocourková, 2009). Rodiny začínají citelně pociťovat dopady transformace ekonomiky a nemají takové jistoty, které představovalo předcházející politické uspořádání (Rychtaříková, 2010). Konkrétním příkladem dopadů ekonomické transformace, kromě zvyšující se míry nezaměstnanosti, může být také bytová politika, kdy liberalizace cen bytů a útlum státních dotací na bytovou výstavbu způsobily zvýšení cen bytů a to znemožnilo mnoha manželským párům zařídit si zázemí pro založení rodiny (Fialová-Kučera, 1996).

Důležitou oblastí vlivu státu, která však byla po změně politického systému opomíjena, je populační politika. Za populační neboli rodinnou politiku lze považovat soubor činností a opatření státu, která vědomě směřují k uznání a podpoře výkonu rodinných funkcí ve společnosti (Národní zpráva o rodině 2004). Jak je z této definice patrné, rodinná politika může velmi ovlivnit populační vývoj daného státu. Je tedy nutné zde ve stručnosti, když popisujeme změny v demografické reprodukci obyvatelstva, zmínit oblast populační politiky a její vliv na reprodukční vývoj v Česku po roce 1989. Systém propopulačních opatření tak, jak byly na přelomu 60. a 70 let v tehdejší Československu postupně přijímány, měl za následek zvýšenou porodnost ve druhé polovině 70. let 20. století. Původní politika začátku 90. let, která prosazovala svobodu jedince ve všech sférách lidského života (tedy i v ekonomické sféře) nechávala ekonomickou situaci rodin na samotných rodinách. Rodičovské příspěvky byly považovány za součást sociální politiky – čili jako finanční příspěvek slabším rodinám. Některá opatření, která měla znovu nastartovat plodnost v polovině 90. let ale také nevedla k očekávaným výsledkům (prodlužování mateřské dovolené, zvyšování porodného a rodičovských příspěvků a posunutí věkové hranice dítěte, za které se ještě pobírá rodičovský příspěvek). Současně s tím probíhaly i negativní změny, například výrazné omezení státem

podporovaných předškolních zařízení pro děti ve věku do 3 let (Kocourková, 2009). Se změnou vlády a příchodem sociální demokracie (konec 90. let) se začala připravovat koncepce rodinné politiky, kterou se podařilo schválit až v novém tisíciletí (Národní koncepce rodinné politiky 2005). Opatření populační politiky nejspíše také přispěla ke změně demografické reprodukce v Česku po roku 1989. Dnes se politika zastřešující rodiny stala základem téměř všech politických programů.

Všechny výše uvedené změny, změny v hodnotové orientaci lidí, ekonomické změny, ale i nečinnost státu v oblasti populační politiky, mohly zapříčinit onen velký pokles plodnosti v 90. letech. Výchova dítěte se stala velmi nákladnou záležitostí. Mladí lidé mnohdy neměli dostatek prostředků na zařízení vlastního bydlení a po roce 1990 již nebylo mnoho možností, jak od státu nějakou podporu získat. Mezi mladými panovala obava z toho přivést dítě do takovýchto podmínek a finanční nejistoty anebo byly také upřednostňovány vlastní cíle před založením rodiny a rozumným řešením tedy bylo odložit narození dítěte do pozdějšího věku.

4.2 Geografická východiska

Výše popsané teoretické zarámování, shrnující koncept druhého demografického přechodu, může poskytnout alespoň základní vysvětlení změny trendů reprodukčního chování. Tento koncept ale nedokáže poskytnout objasnění prostorového průběhu změn, což je také jedním z cílů této práce. Z toho důvodu bude v následujících odstavcích přiblížena teorie prostorové difuze, která popisuje proces šíření daného jevu v prostoru.

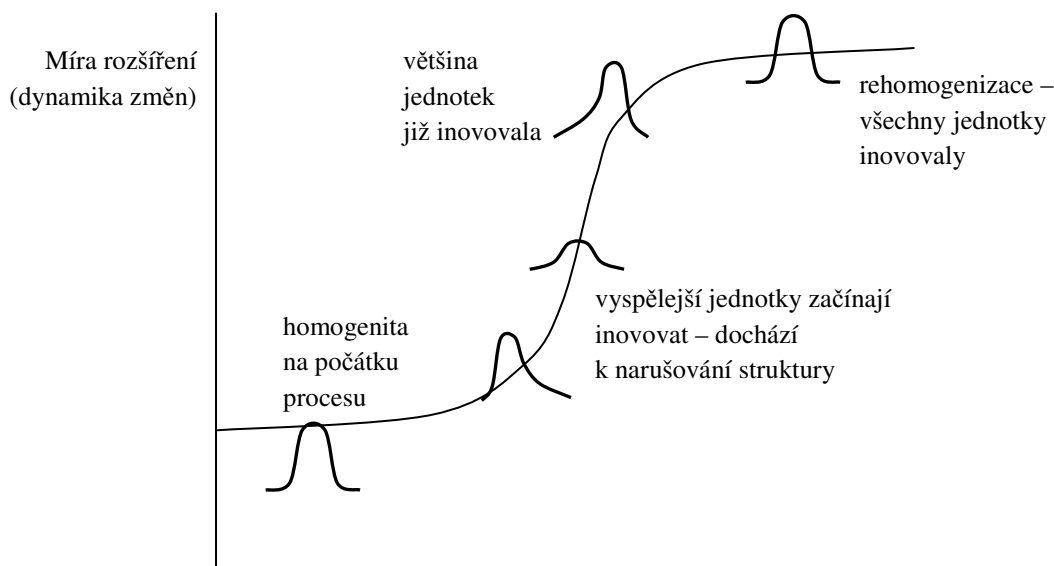
Prostorovou difuzí obecně označujeme šíření nějakých vlastností z jistého jádra do jeho okolních oblastí (Vlček, 1979). Rozumíme tím pronikání různých typů inovací, (ekonomických, společenských, kulturních, apod.) z centra do blízkého i vzdáleného okolí. Inovace mohou být jak „geografické“ tak také „negeografické“ podoby. Příkladem difuze regionálních „geografických změn“ může být proces šíření územní koncentrace obyvatelstva (Hampl, 1994; cit. in Hampl, 2010). Naopak příkladem geografické difuze „negeografických změn“ je šíření demografické revoluce (Hampl, 2010). To znamená, že demografická revoluce je typickým příkladem prostorové difuze šíření inovací. „Změna chování a postojů určité části populace ovlivní pravděpodobnost změn v postojích a chování dalších jedinců“ (Casterline, 2001; cit in Stašová, 2008).

Jak již bylo také uvedeno v úvodní kapitole, prostorovým šířením změn demografického chování se v české demografii věnoval především Vlček (1979), který zkoumal prostorový průběh demografické revoluce v soudních okresech českých zemí mezi roky 1860–1930. Výsledkem jeho analýzy procesu šíření změn v mírách porodnosti a úmrtnosti bylo nalezení středisek, ve kterých se změny v demografické reprodukci projevují nejdříve. Bylo zjištěno, že pokles porodnosti v jednotlivých soudních okresech je úměrný vzdálenosti od střediska šíření. Středisek odkud se šířila demografická revoluce, bylo celkem devět, mj. Praha, Liberec, Olomouc, Kroměříž, Jihlava, Znojmo atd. Na základě provedené analýzy bylo Liberecko označeno jako oblast, která byla zasažena stálým poklesem porodnosti nejdříve. Jedná se tedy

o oblast, kde demografická revoluce v českých zemích započala a odtud se šířila dále. Jako příčiny lze uvést ekonomickou vyspělost oblasti a také její exponovanost v rámci celého státu. Tyto výsledky se staly i předpoklady pro tuto práci, kdy se můžeme domnívat, že analogicky k demografické revoluci se změny v demografickém chování v okresech Česka po roce 1989 začnou projevovat nejdříve v okresech či regionech ekonomicky, kulturně i sociálně vyspělejších (viz hypotéza č. 1).

Charakteristikou obecného vývojového procesu změn v geografii (viz obr. 10) se také věnoval Gardavský–Hampl (1982) a Hampl (1998). Tento přístup lze vztáhnout i na změny v demografickém chování obyvatelstva, konkrétně tedy na demografickou revoluci a druhý demografický přechod. Základní myšlenkou je, že všechny jednotky či regiony nepřijímají změny v demografickém chování ve stejný okamžik, ale že vyspělejší jednotky začínají inovovat nejdříve a tím dochází k narušení do té doby homogenního prostředí. Postupem času se k regionům, které se již inovovaly, přidávají zbylé regiony a následně nastává konečná fáze tzv. rehomogenizace, kdy se již všechny regiony inovovaly (viz obr. 10).

Obr. 10: Vývoj procesu a dynamiky šíření změn v prostoru

Zdroj: Gardavský–Hampl (1982), upraveno autorem

Čas resp. intenzita změny

Obr. 10 popisuje nejen proces prostorového šíření změn, ale bude také základem, na kterém bude založen popis vývoje jednotlivých ukazatelů a jejich diferenciace v čase a prostoru.

Výše popsaná teoretická východiska podala základní představu o obecném vývoji změn, jak demografických, tak také změn v prostoru. V následujících kapitolách budou zde získané poznatky konfrontovány s reálnými daty a to nám umožní lépe pochopit změny, které v Česku po roce 1989 probíhaly.

Kapitola 5

Časový a prostorový průběh změn v reprodukčním chování obyvatelstva v okresech Česka po roce 1991

Cílem následující kapitoly, která by měla tvořit stěžejní část práce, je postihnout časové a prostorové proměny v diferenciaci demografického chování v okresech Česka mezi roky 1991–2009 (volba časového období popsána v kapitole 2 metodologie). První část kapitoly se bude týkat plodnosti a potratovosti a budou zde analyzovány ukazatele, které přímo charakterizují druhý demografický přechod. Mezi tyto ukazatele patří především úhrnná plodnost, dále také průměrný věk matky při narození prvního dítěte, podíl živě narozených dětí mimo manželství a s procesem reprodukce související ukazatel úhrnné potratovosti. Analýza plodnosti bude také doplněna věkově specifickými měrami plodnosti, které nám přiblíží změny v intenzitě a časování narození dítěte ve vybraných okresech. V druhé části této kapitoly budou následně analyzovány jednotlivé ukazatele sňatečnosti a rozvodovosti, týkající se druhého demografického přechodu (všechny zvolené ukazatele taktéž popsány v metodologii kapitola 2).

Hlavním cílem tedy je zaměřit se na časové a prostorové změny v reprodukčním chování obyvatelstva včetně vývoje diferenciace mezi jednotlivými okresy Česka. Není zde prostor k hlubší analýze jednotlivých procesů a vybraných ukazatelů a ani neexistuje žádný komplexní ukazatel, který by nějakým způsobem vyčíslil druhý demografický přechod a stanovil, že právě tento okres je nositelem inovačního demografického chování. Proto se bude tato práce soustředit na samotný časový a prostorový průběh difúze demografického chování v okresech Česka a na základě analýzy již zmiňovaných ukazatelů bude snahou dospět k syntéze dílčích výsledků a určit okresy, ve kterých docházelo ke změně demografického chování dříve či později.

Základní pohled na změny v diferenciaci demografické reprodukce mezi jednotlivými okresy Česka, nám umožní ukazatele variability U každého analyzovaného ukazatele je také představeno pět okresů s nejvyššími a pět okresů s nejnižšími zaznamenanými hodnotami ve vybraných letech a pomocí nich bude možné sledovat geografické rozložení okresů.

5.1 Regionální vývoj plodnosti a potratovosti

Úroveň plodnosti je náchylná na vnější podněty. Může se jednat o ekonomické, sociální a kulturní faktory, které plodnost ať již pozitivně či negativně ovlivňují. Jak se domnívá Rychtaříková et al. (2003) pokles plodnosti v Česku byl zapříčiněn zejména ekonomickou transformací v souvislosti se snižující se životní úrovní obyvatelstva. Oproti tomu se někteří autoři přiklánějí k názorům, že za razantním poklesem úrovně plodnosti stojí svobodná volba jedinců a jejich hodnotové orientace, zda mít či nemít dítě a jejich hodnotové orientace (Rabušic, 1996; 2001). Dalším důležitým faktorem tentokrát demografickým, který ovlivňuje úroveň porodnosti v jednotlivých okresech, je počet a struktura žen v reprodukčním věku a jejich intenzita plodnosti (Bartoňová, 2001).

Na konci osmdesátých let a na počátku let devadesátých bylo demografy obecně očekáváno, že nastane a vznikne tzv. sekundární demografická vlna. Do reprodukčního věku se totiž dostala početná generace ze sedmdesátých let a mělo nastat období s vyššími počty uzavřených sňatků a narozených dětí (Fialová–Kučera, 1996). Avšak roky 1992 a 1993, tedy roky, ve kterých dochází k novým výrazně odlišným trendům oproti stávajícím vzorcům reprodukčního a rodinného chování, poukázaly na špatný předpoklad o očekávané sekundární demografické vlně.

5.1.1 Úhrnná plodnost

K základnímu pohledu na měnící se úroveň plodnosti nám poslouží ukazatel úhrnné plodnosti, který vystihuje intenzitu plodnosti v daném kalendářním roce. Jak již bylo řečeno, úroveň úhrnné plodnosti po roce 1990 plynule klesala až pod hranici kritické plodnosti (Kohler, Billari a Ortega 2002 in Zeman, 2010), pod hranici 1,3 živě narozeného dítěte jedné ženě v reprodukčním věku 15–49 let. Od roku 2003 pak docházelo ke zvyšování plodnosti, což lze označit jako důsledek odkládání rození dětí do vyššího věku žen. To samé, s určitými regionálními rozdíly, můžeme pozorovat i na úrovni jednotlivých okresů Česka. Diferenciaci mezi okresy způsobuje zejména fakt, že dochází ke snižování a odkládání narození dítěte. Snahou tedy bude určit prostorové vzorce poklesu intenzity plodnosti - kde a kdy klesala úroveň plodnost nejdříve.

Tab. 2 – Ukazatele variability úhrnné plodnosti mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	1,86	1,67	1,28	1,17	1,13	1,15	1,18	1,28	1,44	1,49
Minimum	1,63	1,44	1,13	1,06	1,04	1,01	1,03	1,13	1,16	1,30
Maximum	2,05	1,91	1,48	1,38	1,32	1,31	1,39	1,55	1,69	1,81
Rozpětí	0,42	0,47	0,34	0,32	0,28	0,29	0,36	0,42	0,53	0,51
Směrodatná odchylka	0,092	0,088	0,066	0,067	0,057	0,056	0,065	0,075	0,092	0,091
Variační koeficient	0,049	0,052	0,051	0,056	0,050	0,049	0,055	0,058	0,063	0,060

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Z tab. 2, která nám přibližuje vývoj variability úhrnné plodnosti mezi okresy Česka, vidíme, že do roku 1999 tedy do roku, kdy byla zaznamenána historicky nejnižší úroveň plodnosti v Česku, se variabilita zmenšuje. To koresponduje s myšlenkou, že na počátku analyzovaného období, kdy se razantním způsobem začínala měnit reprodukce obyvatelstva, byla diferenciace mezi jednotlivými okresy vyšší a s postupem času hodnoty úhrnné plodnosti v okresech konvergovaly. Jak je možné vidět z tab. 2, snižuje se jak variační koeficient, tak směrodatná odchylka. Zároveň klesá i rozpětí mezi maximální a minimální zaznamenanou hodnotou úhrnné plodnosti. Zatímco rozpětí mezi krajními hodnotami úhrnné plodnosti v roce 1993 bylo 0,42, tak v již zmiňovaném roce 1999 činí rozpětí jen 0,28. Spolu s tím, jak v novém století začala úhrnná plodnost opětovně růst, se variabilita mezi okresy začala zvyšovat a v roce 2009 dosáhla stejných hodnot, které jsme mohli vidět na počátku analyzovaného období.

Tab. 3 – Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší úrovní úhrnné plodnosti, vybrané roky

	1991		1995		1999		2004		2009	
	okres	úp	okres	úp	okres	úp	okres	úp	okres	úp
nejvyšší	Český Krumlov	2,05	Žďár nad Sázavou	1,48	Prachatice	1,32	Teplice	1,39	Praha-západ	1,81
	Třebíč	2,04	Sokolov	1,45	Chrudim	1,31	Ústí nad Labem	1,39	Praha-východ	1,72
	Rychnov	2,03	Svitavy	1,43	Český Krumlov	1,25	Most	1,38	Český Krumlov	1,68
	Chrudim	2,02	Ústí nad Orlicí	1,42	Ústí nad Orlicí	1,24	Mělník	1,38	Louny	1,65
	Bruntál	2,02	Prachatice	1,42	Náchod	1,24	Rychnov	1,36	Ústí nad Labem	1,65
nejnižší	Kolín	1,63	Plzeň-město	1,13	Hl.m. Praha	1,04	Písek	1,06	Hodonín	1,30
	Plzeň-město	1,68	Hl.m. Praha	1,14	Rokycany	1,06	Rokycany	1,10	Zlín	1,35
	Hl.m. Praha	1,68	Pardubice	1,17	Blansko	1,06	Hodonín	1,10	Kroměříž	1,35
	Praha-východ	1,74	Brno-město	1,17	Kladno	1,06	Uherské Hradiště	1,10	Pelhřimov	1,35
	Pardubice	1,76	Olomouc	1,21	Hodonín	1,06	Zlín	1,11	Hl.m. Praha	1,37

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Pokles plodnosti až na svou minimální hodnotu 1,13 (údaj za celé Česko) proběhl ve velmi krátkém čase a na celém území Česka. Při podrobnějším analyzování časového a prostorového průběhu poklesu úhrnné plodnosti můžeme pozorovat určité rozdíly, ke kterým v tomto období mezi okresy docházelo. Již v roce 1991 byla ve třech okresech, Hl. m. Praha, Plzeň-město a Kolín, zaznamenána úhrnná plodnost v intervalu 1,60–1,69 dítěte na jednu ženu, přičemž ve většině okresů se plodnost pohybovala na úrovni mezi 1,80–1,99 (viz tab. 4). Dvanáct okresů v roce 1991 ještě dokonce vykazovalo úhrnnou plodnost nad úrovní dvě živě narozené děti na jednu ženu. Jedná se většinou o pohraniční okresy, které na změnu reprodukčních vzorců z pohledu intenzity plodnosti zatím nijak nereagovaly. Konkrétně mluvíme o okresech z tab. 3 a také např. o okresech Ústí nad Orlicí, Semily a Jeseník. O okresech s nejnižší zaznamenanou plodností v roce 1991 lze hovořit, jako o okresech ve kterých dochází ke změně demografického chování a vzorců reprodukce nejdříve. Lze o nich také hovořit jako o tzv. inovačních neboli vůdčích okresech. O dva roky později v roce 1993 již v žádném okrese nepřekročila úhrnná plodnost hodnotu 2 děti na jednu ženu. Jen u dvou okresů (Svitavy a Třebíč) byla úhrnná plodnost ještě v intervalu 1,99–1,90 a u čtyř okresů (Jindřichův Hradec, Žďár nad Sázavou, Blansko, Vyškov) v intervalu 1,89–1,80. Nejvyšší počet okresů se kumuluje v intervalu úhrnné plodnosti 1,79–1,60, což je zřetelné z tab. 4 přibližující rozložení úhrnné plodnosti v Česku podle okresů. Jak lze vidět, tak již v roce 1993 v jednom okrese došlo

k poklesu plodnosti pod hodnotu 1,50 dítěte. Tímto okresem je Hl. m. Praha, ve kterém je po celé sledované období jedna z nejnižších plodností. Z tohoto hlediska se tedy okresy Hl. m. Praha, Plzeň-město a i např. Pardubice od ostatních okresů výrazně diferencují. Při hodnocení rozpětí mezi hodnotami úhrnné plodnosti dochází mezi roky 1991 a 1993 k nepatrnému zvýšení tohoto ukazatele. Samotné zvýšení není nijak důležité, spíše lze z tohoto faktu odvozovat, že i přestože v některých okresech dochází k rapidnímu poklesu intenzity plodnosti, tak některé okresy se z pohledu snižování plodnosti zpožďují a k výraznému poklesu u nich dochází až v pozdějších letech.

I v následujících letech po roce 1993 dochází k plynulému poklesu ve všech okresech, přičemž také klesá počet okresů s hodnotami vyššími, než je průměrná hodnota pro celé Česko a dochází ke konvergenci okresů z pohledu úrovně úhrnné plodnosti. Zajímavý je také fakt, že přestože byla historicky nejnižší úhrnná plodnost v Česku zaznamenána v roce 1999, tak ve čtyřech okresech se úroveň plodnosti v tomto intervalu (tedy 1,19-1,10) pohybovala již v roce 1995. Z tab. 3 vidíme, o které okresy se jedná. Jsou to tři „městske okresy“ Hl. m. Praha, Plzeň-město a Brno-město, a dále také okres Pardubice. V letech 1999 a 2001 se většina okresů kumuluje okolo průměrné hodnoty za celé Česko a minimum okresů zaznamenává nadprůměrné či podprůměrné hodnoty úhrnné plodnosti. Jak již bylo řečeno, od roku 2003 dochází k opětovnému růstu úhrnné plodnosti. Růst je zaznamenán i v tab. 4, kde můžeme pozorovat přesuny okresů mezi jednotlivými intervaly úhrnné plodnosti. Podobně jako při snižování intenzity plodnosti v 90. letech můžeme i nyní pozorovat specifickou některých okresů. Ty buď vykazují vyšší plodnost a rychlejší růst, nebo u nich naopak dochází k pomalejšímu růstu, který se projevuje později. Okresy s nejvyšší plodností bychom mohli hledat na severozápadě Česka v podkrušnohorské oblasti (Ústí nad Labem, Teplice, Most), ale přidávají se k nim okresy Praha-východ a Praha-západ, které lze charakterizovat jako suburbánní oblasti vyznačující se specifickým demografickým chováním. Naopak nejnižší hodnoty úhrnné plodnosti vykazují okresy ve východní části republiky a samozřejmě také Hl. m. Praha. Např. v roce 2009 byla úhrnná plodnost v Praze-západ 1,81 a v Hodoníně jen 1,30, což činí poměrně vysoký rozdíl a tento fakt, lze pozorovat i na hodnotách meziokresní diferenciace.

Tab. 4 – Rozložení hodnot úhrnné plodnosti v Česku podle okresů, vybrané roky

Úhrnná plodnost	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
2,00–2,10	12									
1,90–1,99	24	2								
1,80–1,89	26	4								1
1,70–1,79	12	30								1
1,60–1,69	3	30							6	10
1,50–1,59		10						1	18	28
1,40–1,49		1	6					4	36	27
1,30–1,39			34	5	2	1	6	28	16	10
1,20–1,29			33	28	12	16	24	36		
1,10–1,19			4	39	48	49	44	8	1	
1,00–1,09				5	15	11	3			

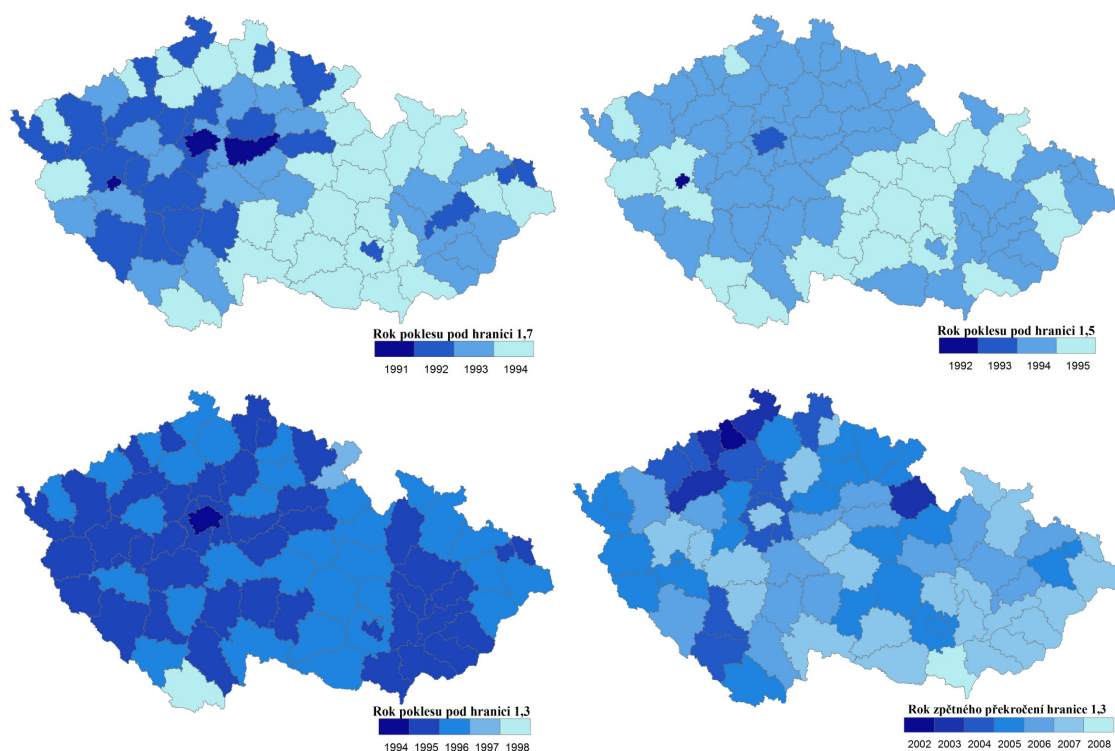
Pozn.: Nulové hodnoty byly vymazány

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Když prostorový a časový průběh úrovně úhrnné plodnosti od roku 1991 převedeme do vizuální formy, můžeme názorně pozorovat, které okresy popřípadě celé oblasti Česka reagovaly na změnu demografického chování nejdříve a jakým směrem postupovala prostorová difuze. Na obr. 11a–c jsou zobrazeny roky, kdy došlo k poklesu úhrnné plodnosti pod předem stanovenou hranici a na obr. 11d jsou následně znázorněny roky, ve kterých dochází k opětovnému vzestupu úhrnné plodnosti nad hranici 1,3. Když se nejdříve zaměříme na onen pokles intenzity plodnosti, tak lze konstatovat, že vůdčími okresy a okresy, které nejrychleji přijímaly nové vzorce reprodukčního chování, byly Hl. m. Praha a Plzeň-město (viz obr. 11a). V prvním období se mezi okresy s nejnižší plodností zařadil také Kolín, ale zde pokles v následujících letech stagnoval, což je zřejmé i z obr. 11b., kde je vidět, že jen v okresech Plzeň-město a Hl. m. Praha dochází k poklesu plodnosti s předstihem oproti ostatním okresům. Zřetelný je také poznatek, že k opožděnému poklesu úhrnné plodnosti pod jednotlivé předem stanovené hranice úhrnné plodnosti dochází u okresů v oblasti Českomoravské vrchoviny, teda na hranici mezi Čechy a Moravou se Slezskem. Z posledního obrázku je poté názorné, že prvními okresy, u kterých docházelo k opětovnému růstu intenzity plodnosti nejdříve, jsou především okresy v Ústeckém kraji. Naopak tmavší barva na obr. 11d značí pozdější rok vzestupu úhrnné plodnosti nad hodnotu 1,3, je viditelná u okresů nacházejících se v příhraničních oblastech Moravy se Slovenskem a Rakouskem. Z tohoto hlediska se nám vytváří jakási severozápadní a jihovýchodní polarita mezi okresy Česka.

Obr. 11a–d – Časový a prostorový průběh změn hodnot úhrnné plodnosti v okresech Česka

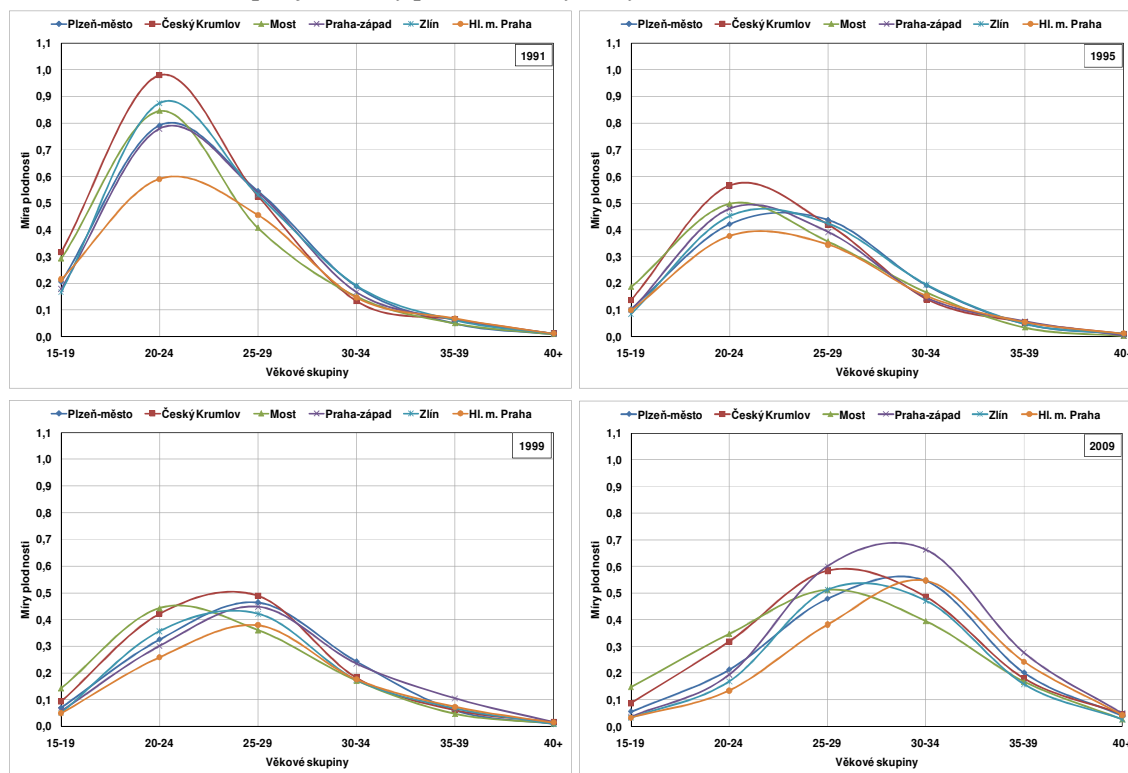

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výstup z programu ArcMap 10

K posouzení rozdílů v intenzitě a struktuře plodnosti mezi okresy nám nejlépe poslouží věkově specifické míry plodnosti ve vybraných letech a okresech. Byly zvoleny čtyři roky, které přiblíží změny nastalé v devadesátých letech 20. století. Jsou jimi tři roky pokrývající období 90. let 1991, 1995, 1999 a rok 2009, kdy se jedná o poslední zde analyzovaný rok. Zvolené okresy pak byly vybrány podle následujících charakteristik. Hl. m. Praha bylo zvoleno pro své odlišné demografické chování, značící, že právě zde se nejdříve projeví trendy typické pro druhý demografický přechod. Dále také byly vybrány okresy Český Krumlov a Most, kde k poklesům plodnosti v meziokresním srovnání dochází opožděně, ale naopak opětovný růst plodnosti zde byl zaznamenán oproti ostatním okresům již v prvních letech nového tisíciletí. V těchto okresech se také ve struktuře plodnosti může projevit odlišná sociální skladba obyvatelstva (vyšší procento romského obyvatelstva, či nižší vzdělanost). Dále byl vybrán moravský okres Zlín, který se nachází na jihovýchodě Česka a bude tedy možné posoudit strukturu a intenzitu plodnosti mezi okresem ležícím na severozápadě (Most) a jihovýchodě Česka. Abychom mohli porovnat vývoj plodnosti v demograficky odlišném hlavním městě a jeho zázemí, tak zde bude zařazen také okres Praha-západ. Posledním okresem je pak další „městský okres“ Plzeň-město, tak aby bylo možné posoudit vývoj plodnosti v tomto okrese ve srovnání s okresem Hl. m. Praha.

Obr. 12a–d – Věkově specifické míry plodnosti ve vybraných okresech Česka, 1991, 1995, 1999 a 2009

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Charakteristickým trendem pro všechny okresy Česka je snižující se intenzita plodnosti a odsun rození dětí do pozdějšího věku žen (viz obr. 12a–d). Na úrovni okresů se projevují rozdíly zejména v časování plodnosti. V roce 1991 se modální hodnota věkově specifických plodností

u všech okresů nachází ve věkové skupině 20–24 let. Okresy se v roce 1991 diferencují jen z hlediska samotné intenzity plodnosti, kdy okres Hl. m. Praha se již zcela vyděluje nízkou hodnotou míry plodnosti ve věkové skupině 20–24 let. Obr. 12b zachycující rok 1995 nám ukazuje snižující se rozdíly mezi okresy v intenzitě plodnosti ve věkové skupině 20–24 let. To znamená, že křivky věkově specifických plodností v jednotlivých okresech konvergují k jedné „obecné“ křivce. Avšak při podrobném analyzování se mírně vyděluje okres Český Krumlov, kde oproti ostatním okresům je viditelná o něco vyšší plodnost ve věkové skupině 20–24 let. V roce 1999 nadále pozorujeme zplošťování křivek věkově specifických plodností s přesunem módu do věkové skupiny 25–29 let. Výjimkou je okres Most, kde nejvyšší intenzita plodnosti se stále nachází ve věku 20–24 let. V okrese Most byl v roce 1999 zaznamenán třetí nejnižší průměrný věk matek při narození prvního dítěte, což souvisí právě s rozdílným časováním plodnosti v tomto okrese. Rok 2009 již naznačuje zvyšující se diferenciaci v intenzitě, ale také v časování plodnosti. Typický je nadále posun rození dětí do vyššího věku žen, kdy se modus v okresech Hl. m. Praha a Praha-západ nachází ve věkové skupině 30–34 let. V ostatních okresech byla nejvyšší intenzita plodnosti zaznamenána ve věku 25–29 let. Při srovnání plodnosti v roce 2009 v okresech Hl. m. Praha a Praha-západ, můžeme vidět, že ve všech věkových skupinách je intenzita plodnosti vyšší v okrese Praha-západ než v Hl. m. Praha. Tento fakt poukazuje na rozdílné reprodukční chování obyvatelstva v zázemí hlavního města Česka. Při pohledu na strukturu plodnosti v roce 2009 lze také zmínit rozdíly v intenzitě plodnosti ve věku 20–24 let mezi okresy Most, Český Krumlov a zbytkem okresů. Vyšší plodnost ve věkové skupině 20–24 let v okresech Most a Český Krumlov bývá dávána do souvislosti zejména se sociální skladbou obyvatelstva v těchto dvou okresech.

5.1.2 Průměrný věk matek při narození prvního dítěte

Průměrný věk matek při narození prvního dítěte nám naznačuje změny v časování a realizaci plodnosti a odráží měnící se trendy v reprodukčním chování obyvatelstva započaté po změně politického režimu v roce 1989.

Oproti úhrnné plodnosti, kde lze pozorovat klesající a rostoucí trendy ve variabilitě mezi okresy, se ukazatel průměrného věku matek při narození prvního dítěte zvyšoval po celé období více-méně plynule. S tím, jak se po roce 1990 začíná plynule snižovat plodnost, zejména pak plodnost v nižším věku žen, a narození dítěte se odsouvá do pozdějšího věku, zvyšuje se také průměrný věk matek při narození prvního dítěte.

Hodnota na úrovni celého Česka se zvýšila mezi roky 1991 a 2009 z 22,4 roků na 27,4 roků, což činí nárůst o pět let. Když tento nárůst zrelativizujeme na celé osmnáctileté období, dostáváme průměrný meziroční nárůst o 0,28 roků. Avšak když si celé analyzované období rozdělíme na dvě části, období poklesu plodnosti a období nárůstu plodnosti, kdy hraničním rokem je rok 1999, tak během prvního období se průměrný věk při narození prvního dítěte za celé Česko zvýšil jen přibližně o 2 roky, zatímco ve druhém období se zvýšil o 3 roky. Příčinu můžeme vidět právě v odložených porodech, kdy se narození dítěte přesouvá do vyššího věku žen.

Variabilita mezi okresy se plynule zvyšuje. Důvodem je rychlejší růst maximální hodnoty průměrného věku matek při narození prvního dítěte oproti minimální hodnotě. Maximální hodnota narostla o necelých 6 let, zatímco minimální hodnota jen přibližně o 4 roky. Zajímavým faktem je, že minimální hodnota průměrného věku matky při narození prvního dítěte, která byla v roce 2009 zaznamenána v okrese Tachov, je jen o přibližně 1,2 roků vyšší než maximální hodnota v roce 1991 v okrese hl. m. Praha. To znamená, že okres Tachov se hodnotou v roce 2009 dostal na úroveň Prahy v roce 1996 (viz také tab. 6). Tento fakt nám naznačuje poměrně velké meziokresní rozdíly ve vývoji časování narození prvního dítěte. Samotné rozpětí mezi zaznamenanými krajními hodnotami v roce 2009 činí 4,7 roků, zatímco v roce 1991 bylo toto rozpětí 2,9 roku a tento rozdíl je tedy příčinou zvyšující se meziokresní diferenciace.

Tab. 5 – Ukazatele variability průměrného věku matek při narození prvního dítěte mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	22,43	22,61	23,32	24,04	24,59	25,34	25,93	26,61	27,14	27,44
Minimum	21,30	21,22	21,84	22,46	23,15	23,91	24,54	24,85	25,77	25,41
Maximum	24,22	24,33	25,09	25,89	26,69	27,47	28,15	28,99	29,71	30,11
Rozpětí	2,93	3,11	3,25	3,43	3,54	3,57	3,61	4,14	3,95	4,70
Směrodatná odchylka	0,421	0,458	0,463	0,504	0,529	0,568	0,638	0,698	0,705	0,813
Variační koeficient	0,019	0,021	0,020	0,022	0,022	0,023	0,025	0,026	0,026	0,030

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Tab. 6 – Okresy Česka s nejvyšším a nejnižším průměrným věkem matky při narození prvního dítěte, vybrané roky

	1991		1995		1999		2004		2009	
	okres	věk	okres	věk	okres	věk	okres	věk	okres	věk
nejvyšší	Hl.m. Praha	24,22	Hl.m. Praha	25,09	Hl.m. Praha	26,69	Hl.m. Praha	28,62	Hl.m. Praha	30,11
	Brno-město	23,30	Brno-město	23,91	Brno-město	25,46	Praha-západ	27,99	Praha-západ	29,67
	Plzeň-město	22,72	Plzeň-město	23,43	Praha-západ	25,30	Brno-město	27,63	Praha-východ	29,30
	Ostrava	22,54	Zlín	23,31	Plzeň-město	24,95	Praha-východ	27,35	Brno-město	28,96
	Zlín	22,52	Vsetín	23,19	České Budějovice	24,75	Plzeň-město	27,31	Beroun	28,74
nejnižší	Chomutov	21,30	Sokolov	21,84	Sokolov	23,15	Most	24,51	Tachov	25,41
	Děčín	21,31	Plzeň-jih	21,97	Louny	23,20	Sokolov	24,72	Sokolov	25,97
	Louny	21,36	Chomutov	22,04	Most	23,28	Chomutov	24,72	Most	26,03
	Český Krumlov	21,39	Bruntál	22,06	Jeseník	23,40	Karviná	24,91	Karviná	26,12
	Česká Lípa	21,40	Louny	22,09	Bruntál	23,41	Louny	25,17	Jeseník	26,23

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Rostoucí meziokresní variabilitu lze také pozorovat z tab. 5, kde vidíme, že během analyzovaného období se početně vyrovnává zastoupení jednotlivých okresů v příslušných intervalech hodnoty průměrného věku matky při narození prvního dítěte. To znamená, že se okresy nekumulují v jednom či dvou intervalech, ale že vývoj z pohledu tohoto ukazatele je v okresech Česka výrazně odlišný. Nebyl tedy zde ještě dokončen proces prostorové difuze, neboť zatím zde nedochází k opětovnému snižování meziokresní variability. Lze se tedy domnívat, že v okresech s nejnižšími hodnotami průměrného věku matky při narození prvního dítěte v roce 2009 bude docházet k dalšímu růstu hodnot tohoto ukazatele.

Tab. 7 – Rozložení hodnot průměrného věku matky při narození prvního dítěte v Česku podle okresů, vybrané roky

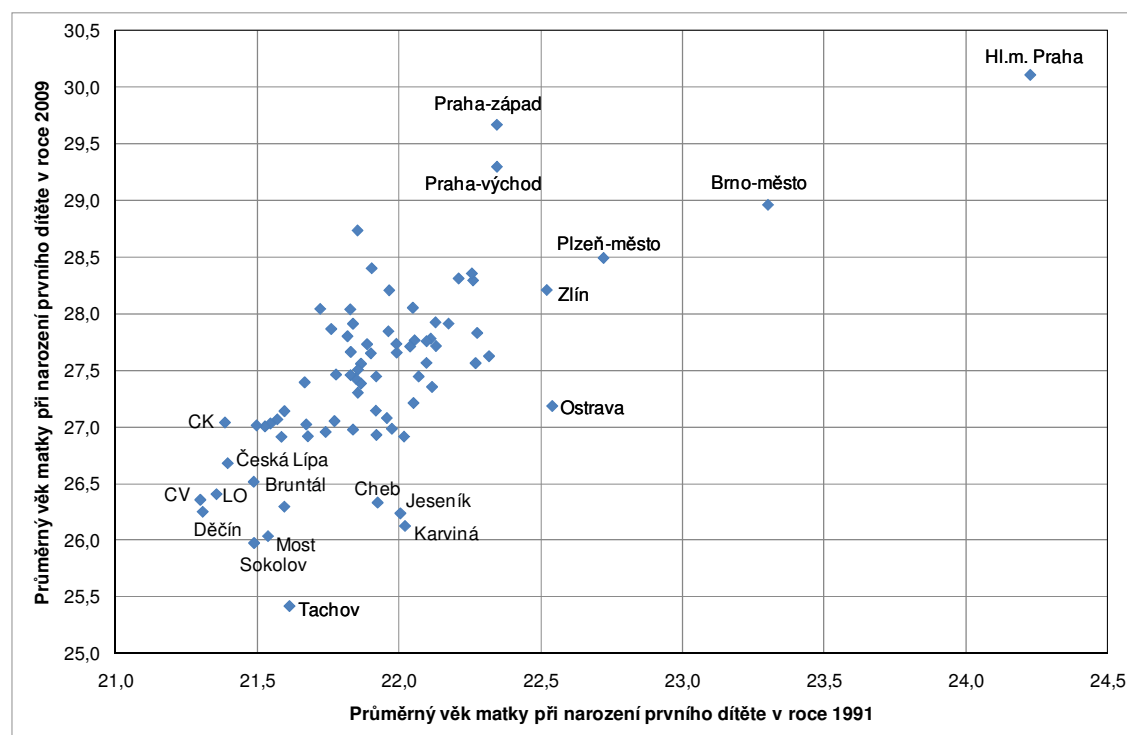
Průměrný věk matky při narození prvního dítěte	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
30,0–30,9										1
29,0–29,9								1	2	3
28,0–28,9							1	1	5	11
27,0–27,9						2	2	16	39	46
26,0–26,9					1	1	20	46	28	15
25,0–25,9			1	1	3	40	46	12	3	1
24,0–24,9	1	1	0	6	45	33	8	1		
23,0–23,9	1	1	11	57	28	1				
22,0–22,9	32	32	64	13						
21,0–21,9	43	43	1							

Pozn.: Nulové hodnoty byly vymazány

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Obr. 13 – Vztah mezi průměrným věkem matky při narození prvního dítěte v roce 1991 a 2009 v okresech Česka

Pozn.: CV = Chomutov, LO = Louny, CK = Český Krumlov

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

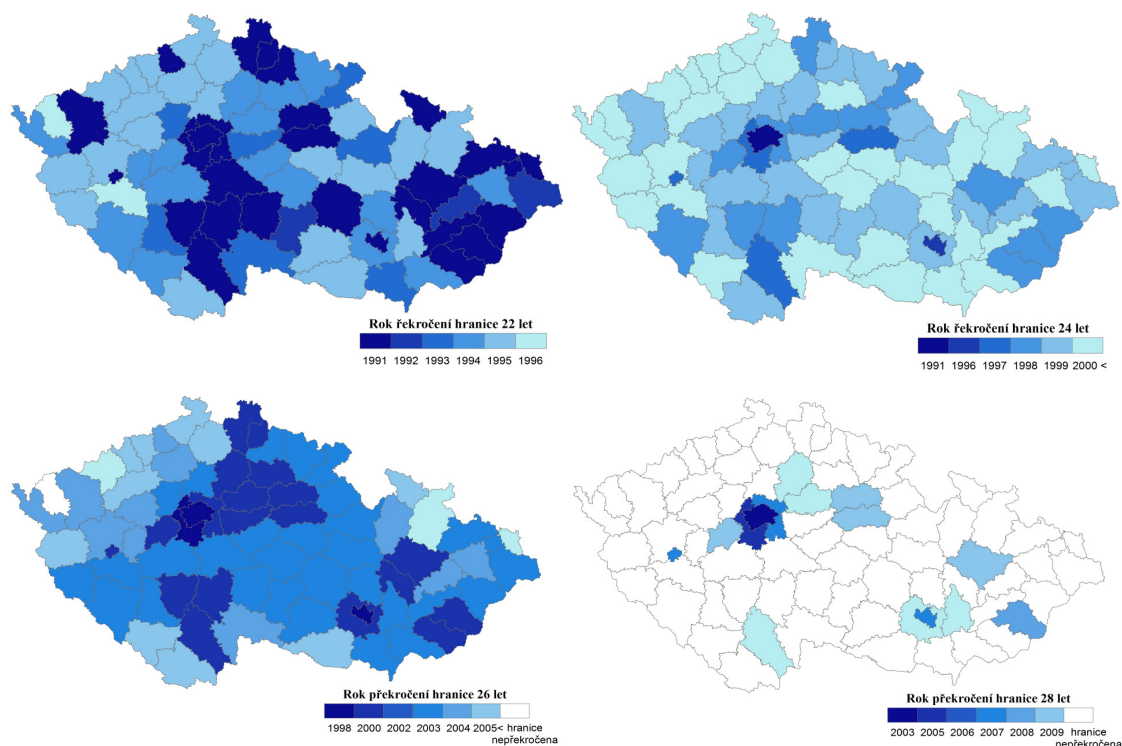
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Opět také pozorujeme odlišné demografické chování českých „městských“ okresů. Jsou jimi Hl. m. Praha, Plzeň-město a Brno-město, kde zejména v Hl. m. Praha byl již na počátku analyzovaného období průměrný věk o přibližně jeden rok vyšší než v pořadí druhém okrese Brno-město (viz tab. 6). Geografické rozložení okresů dle tohoto ukazatele se zdá být stabilní a poukazuje na polaritu mezi „městskými“ a ostatními okresy Česka. V posledních letech se

také mezi pěti okresy s nejvyšším průměrným věkem při narození prvního dítěte objevují i okresy Praha-východ a Praha-západ. Tento fakt koresponduje s vysokou úhrnnou plodností v těchto okresech v posledních analyzovaných letech a ukazuje na nový trend v demografickém chování suburbánních a migračně přitažlivých oblastí kolem Hl. m. Prahy.

Naopak mezi okresy s nejnižšími hodnotami průměrného věku žen při narození prvního dítěte se nacházejí okresy z příhraničních, strukturálně postižených oblastí Česka. U těchto okresů se ještě v polovině devadesátých let z pohledu průměrného věku matek při narození prvního dítěte nedá mluvit o nějakých změnách v časování narození dítěte ani o nových trendech charakterizujících druhý demografický přechod. Ještě v roce 1999 byl průměrný věk matek v okrese Sokolov 23,2 roků. Naopak Hl. m. Praha již v roce 1991 vykazuje o jeden rok vyšší hodnoty než právě okres Sokolov v roce 1999.

Obr. 14a–d – Časový a prostorový průběh změn hodnot průměrného věku matky při narození prvního dítěte v okresech Česka

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výstup z programu ArcMap 10

Při pohledu na časový a prostorový průběh průměrného věku matek při narození prvního dítěte je názorně vidět, že nejdříve se vydělují okresy Hl. m. Praha, Plzeň-město a Brno-město. K těmto okresům se v případě překročení hranice průměrného věku 24 a 26 let přidávají i okresy Pardubice a České Budějovice. Z obr. 14b a c je také patrné, že při procesu geografické difuze se za tzv. „vůdčími“ okresy zpožďují okresy na Českomoravské vrchovině, ke kterým se v dalším časovém období přidávají okresy v podkrušnohoří.

5.1.3 Podíl dětí narozených mimo manželství

Ukazatel podílu dětí narozených mimo manželství je v demografické literatuře řazen mezi ukazatele plodnosti, avšak po pádu železné opony, kdy v Česku dochází k výrazným změnám v demografické reprodukci, tento ukazatel spíše odráží vývoj sňatečnosti a postoj párů k nesezdanému soužití a uzavírání nových sňatků. Tento ukazatel je také spolu s mírou sňatečnosti a věkem vstupu do manželství řazen mezi sociodemografické faktory ovlivňující úroveň plodnosti (Šídlo, 2008; Kurkin, 2010).

Přestože počet narozených dětí během devadesátých let plynule klesal, podíl dětí narozených mimo manželství rostl. Tento fakt koresponduje s každoročně se snižujícím celkovým počtem uzavřených sňatků a rostoucím podílem mladých lidí žijících v tzv. faktickém manželství (Fialová-Kalibová, 2010). Tento ukazatel v sobě také odráží i sociální a kulturní prostředí jednotlivých okresů.

Tab. 8 – Ukazatele variability podílu dětí narozených mimo manželství mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	9,78	12,61	15,51	17,73	20,52	23,39	28,43	31,62	34,40	38,73
Minimum	3,70	4,24	5,56	5,76	8,22	10,37	14,86	18,23	22,20	26,14
Maximum	21,68	31,02	36,84	37,91	44,12	51,59	57,40	59,23	57,73	59,85
Rozpětí	17,99	26,79	31,28	32,14	35,90	41,22	42,54	41,00	35,53	33,71
Směrodatná odchylka	4,80	6,16	7,35	8,03	8,72	9,08	9,23	8,78	8,28	8,27
Variační koeficient	0,51	0,50	0,48	0,46	0,43	0,39	0,32	0,27	0,24	0,21

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Tab. 9 – Rozložení hodnot podílu dětí narozených mimo manželství v Česku podle okresů, vybrané roky

podíl dětí narozených mimo manželství	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
55,0–59,9							1	1	1	6
50,0–54,9						1	1	2	4	7
45,0–49,9						1	5	8	7	4
40,0–44,9					2	4	5	3	7	15
35,0–39,9			2	4	5	5	3	7	12	23
30,0–34,9		1	1	6	6	6	9	16	27	16
25,0–29,9		6	7	4	6	8	20	29	13	6
20,0–24,9	7	3	6	8	8	14	24	8	6	
15,0–19,9	3	11	11	13	25	26	8	3		
10,0–14,9	15	16	30	32	23	12	1			
5,0–9,9	43	39	20	10	2					
0,0–4,9	9	1								

Pozn.: Nulové hodnoty byly vymazány

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009,

V roce 2009 se necelých 39 % živě narozených dětí narodilo mimo manželský svazek, zatímco v roce 1991 to bylo jen necelých 10 %. Z hodnot z tab. 8 vidíme, že růst podílu mimomanželsky narozených dětí na území celého Česka se zvyšoval plynule. Zajímavé je, že podíl dětí

narozených mimo manželství nerostl ve všech okresech stejným tempem. Maximální hodnota podílu rostla výrazně rychleji než zaznamenaná minimální hodnota. Ta se do konce devadesátých let zvýšila jen o přibližně 6 procentních bodů, kdežto maximální o více jak 22 procentních bodů. Vyšší nárůst minimálních hodnot vidíme až ve spojení se zvyšující se plodností po roce 2001. Po celé období devadesátých let tak pozorujeme rostoucí diferenciaci mezi okresy. Zvyšuje se jak směrodatná odchylka, tak variační koeficient. V posledních deseti letech však již pozorujeme stagnaci ve variabilitě, kdy rostou minimální hodnoty, ale maximální hodnoty vykazují již šest let přibližně stejné hodnoty, v důsledku čehož se meziokresní diferenciace snižuje. Z tab. 9 je zřejmé, že příčinnou zvyšující se meziokresní variability jsou okresy, které zaznamenávají v 90. letech 20. století rychlý růst podílu dětí narozených mimo manželství. Zastoupení jednotlivých okresů je tedy rozložené do více intervalů dle dané hodnoty. V posledních dvou analyzovaných letech však dochází ke snižování počtu intervalů, ve kterých se nachází alespoň jeden okres a diferenciace mezi okresy tak klesá.

Z tab. 10, která poukazuje na pět okresů s nejvyššími a nejnižšími hodnotami podílu dětí narozených mimo manželství v letech 1991–2009, lze vidět, že nejvyšší hodnoty po celé období vykazují především okresy v podkrušnohoří sousedící s Německem, tedy okresy ústeckého a karlovarského kraje. Jedná se o okresy, ve kterých jsou dlouhodobě problémy jednak s vysokou mírou nezaměstnanosti, zároveň také problémy s romskou menšinou a také jsou to okresy, které nejvíce doplatili na transformaci ekonomiky v devadesátých letech (Hampl, 2005).

Okresy jako Sokolov, Most a Chomutov jsou po celé analyzované období na předních místech z pohledu podílu mimomanželsky narozených dětí. Již v roce 1991 se přibližně pětina dětí v těchto okresech narodila nevdaným ženám. Oproti tomu v okresech ležících na Českomoravské vrchovině a dále na východě, podíl narozených mimo manželský svazek činil jen 4 %. Na základě tab. 10 můžeme hovořit o severozápadní a jihovýchodní prostorové polaritě mezi jednotlivými okresy. Tuto diferenciaci lze pozorovat po celé osmnáctileté období s vývojem zaznamenaných hodnot popsaným již výše.

Tab. 10 – Okresy Česka s nejvyšším a nejnižším podílem dětí narozených mimo manželství, vybrané roky

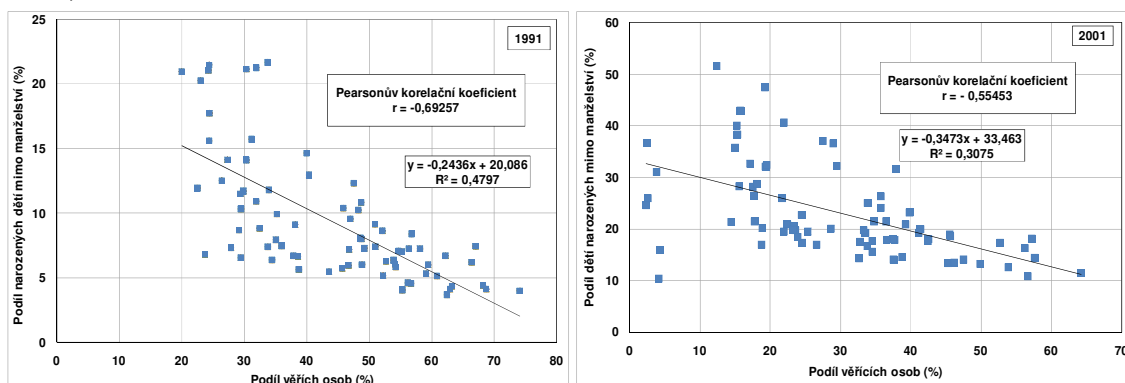
	1991		1995		1999		2004		2009	
	okres	%	okres	%	okres	%	okres	%	okres	%
nejvyšší	Cheb	21,68	Sokolov	36,84	Most	44,12	Most	57,35	Most	59,85
	Teplice	21,48	Chomutov	34,98	Sokolov	43,87	Sokolov	52,45	Sokolov	59,59
	Karlovy Vary	21,26	Most	33,97	Chomutov	39,82	Chomutov	52,15	Bruntál	58,86
	Sokolov	21,15	Karlovy Vary	29,85	Ústí nad Labem	38,14	Teplice	50,07	Děčín	55,83
	Chomutov	21,06	Cheb	29,62	Cheb	37,59	Bruntál	47,64	Cheb	55,71
nejnižší	Pelhřimov	3,70	Uherské Hradiště	5,56	Uherské Hradiště	8,22	Žďár nad Sázavou	15,19	Praha-východ	26,14
	Uherské Hradiště	4,01	Žďár nad Sázavou	5,97	Pelhřimov	9,73	Uherské Hradiště	16,55	Praha-západ	26,42
	Havlíčkův Brod	4,06	Blansko	5,98	Žďár nad Sázavou	9,97	Havlíčkův Brod	17,55	Uherské Hradiště	26,77
	Blansko	4,13	Třebíč	6,84	Zlín	10,08	Zlín	19,04	Brno-venkov	27,95
	Žďár nad Sázavou	4,14	Kutná Hora	7,28	Havlíčkův Brod	10,22	Pelhřimov	19,20	Zlín	28,76

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

V roce 2009 se v okresech Most a Sokolov (viz tab. 10) narodilo skoro 60 % dětí mimo manželství. Vzhledem k tomu, že v okresech Ústeckého a Karlovarského kraje je podíl dětí

narozených mimo manželství po celé analyzované období výrazně odlišný ve srovnání s ostatními okresy, nelze tedy hovořit o tom, že tyto okresy určitým způsobem reagují na změny v demografickém chování započaté po pádu východního bloku. Bartoňová (2001) dává příčiny vysokého podílu dětí narozených mimo manželství do souvislosti jednak se sociálním složením obyvatelstva, ale také s vlivem přeshraniční „sexuální“ turistiky. To znamená, že tyto okresy nejsou nakloněny k tradičnímu formátu rodiny. Svou roli určitě hraje i špatná ekonomická situace jednotlivých okresů na počátku devadesátých let. Naopak historické a kulturní tradice včetně vyššího podílu obyvatel hlásících se k nějaké víře stojí za nižším podílem dětí narozených mimo manželství v okresech nacházejících se na Českomoravské vrchovině a dále na východ (viz obr. 15a–b přibližující vztah podílu věřících osob a podílu dětí narozených mimo manželství), i když i zde dochází zejména v posledních letech ke zvyšujícímu se podílu dětí narozených mimo manželský svazek.

Obr. 15a–b – Vztah mezi podílem dětí narozených mimo manželství a podílem věřících osob v okresech Česka, 1991 a 2001

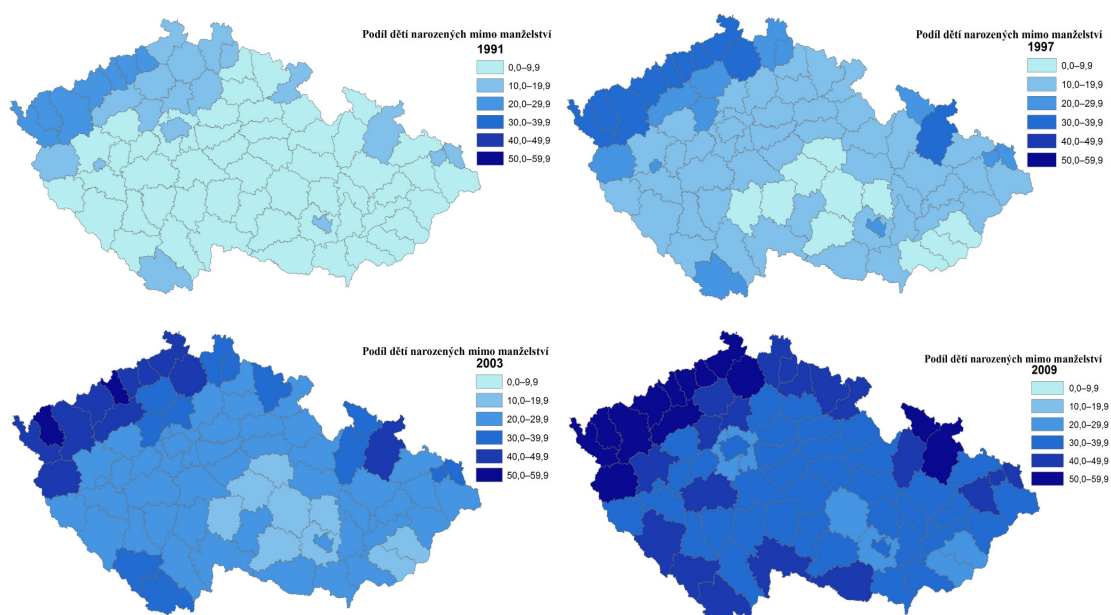
Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Vzhledem k tomu, že ukazatel podílu dětí narozených mimo manželství vykazuje na okresní úrovni Česka po celé sledované období vysoké rozpětí mezi oběma krajními hodnotami, nelze vizuálně postihnout prostorový průběh změn pomocí metody překročení předem stanovené hranice jako u jiných ukazatelů. Proto byly vytvořeny čtyři kartogramy vztahující se vždy k určitému roku, tak aby bylo možné pozorovat prostorovou diferenciaci.

Potvrzuje se nám zde fakt, že již na počátku sledovaného období měly podkrušnohorské okresy ve srovnání s ostatními okresy vyšší podíl dětí narozených mimo manželství. Tato diferenciace přetrvává po celé sledované období, přičemž při pohledu na obr. 16d vidíme, že rozdíly se mírně snižují. Zajímavý je také fakt, že oproti ostatním okresům mají také vyšší podíl dětí narozených mimo manželství okresy s populačně největšími městy v Česku (Brno-město, Ostrava, Plzeň-město, Liberec). V souvislosti s již analyzovanými ukazateli úhrnné plodnosti a průměrným věkem matek při narození prvního dítěte se lze domnívat, že v okresech HL. m. Praha, Brno-město a Plzeň-město dochází k přeměně vzorců reprodukčního chování nejdříve a tím pádem se nám vydělují vůdčí okresy procesu prostorového šíření změn v Česku.

Obr. 16a–d – Podíl dětí narozených mimo manželství v okresech Česka, 1991, 1997, 2003, 2009

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výstup z programu ArcMap 10

5.1.4 Úhrnná potratovost

Dalším procesem charakterizujícím demografickou reprodukci a poukazující na změny vzorců reprodukčního chování započatých v Česku po pádu komunistické vlády je potratovost. Spolu s poklesem a změnou struktury plodnosti a sňatečnosti zaznamenala právě i potratovost výrazně odlišné trendy od vývoje před rokem 1989. Po roce 1989 se v Česku s dvacetiletým zpožděním oproti vyspělým zemím západní Evropy začíná v masové míře používat moderní hormonální antikoncepce (Rychtaříková 2010). To v sobě skýtá možnost párů resp. žen plánovat kdy a kolik dětí budou mít. Odkládání rození dětí do pozdějšího věku se projevilo zejména v době ne zrovna příznivé ekonomické situace ve druhé polovině devadesátých let. Potencionální rodičky a páry čekaly na lepší ekonomické podmínky a plodnost klesala až na své historické minimum. S klesajícími trendy počtů umělých přerušení těhotenství a v souvislosti se snižující se plodností, která je navíc regulována moderními antikoncepčními metodami mluvíme o tzv. plánovaném rodičovství, jehož cílem je, aby lidé mohli svobodně a zodpovědně plánovat svou reprodukci (Kocourková, 2010).

Intenzita potratovosti, zde konkrétně analyzovaná úhrnná potratovost, poukazuje také na určitou sociální a kulturní vyspělost regionů a schopnost populace racionálně uvažovat o počtu dítěte. Také vypovídá o schopnosti přijímat nové spolehlivé metody zabráňující nechtěnému těhotenství.

Při pohledu na tab. 11 je zřejmé, že v Česku mezi roky 1992–2009 došlo k rapidnímu poklesu úhrnné potratovosti. Byl zaznamenán pokles až na třetinu původní hodnoty v roce 1992. Zatímco na počátku analyzovaného období připadlo průměrně 1,53 potratů na jednu ženu v jejím reprodukčním věku, tak v roce 2009 to bylo již jen 0,53. Je také zřejmé, že úhrnná

potratovost klesala nejintenzivněji v prvních pěti letech analyzovaného období. Do roku 1997 klesla o přibližně 50 % až na hodnotu 0,77 potratů na jednu ženu, kdežto v dalších 12 letech klesla jen o dalších 15 procentních bodů a dosáhla hodnoty 0,53.

Tab. 11 – Ukazatele variability úhrnné potratovosti mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1992	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	1,53	1,18	0,84	0,77	0,70	0,60	0,56	0,53	0,54	0,53
Minimum	1,19	0,91	0,61	0,53	0,50	0,43	0,35	0,34	0,37	0,35
Maximum	2,21	1,64	1,27	1,14	1,08	0,93	0,97	0,86	0,79	0,91
Rozpětí	1,02	0,73	0,67	0,62	0,58	0,50	0,61	0,52	0,42	0,57
Směrodatná odchylka	0,193	0,147	0,137	0,130	0,121	0,117	0,114	0,112	0,106	0,112
Variační koeficient	0,127	0,125	0,161	0,167	0,171	0,192	0,200	0,210	0,194	0,206

Pozn.: Data za úhrnnou potratovost jsou k dispozici jen od roku 1992.

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Při hodnocení úhrnné potratovosti na úrovni jednotlivých okresů se potvrzuje stejný trend jako na území celého Česka. Úhrnná potratovost klesala po celé sledované období s vyšší intenzitou v devadesátých letech. Když se nyní podíváme na vývoj meziregionální diferenciace, vidíme, že rychleji klesla úhrnná potratovost v okresech, kde byly v roce 1992 zaznamenány vysoké hodnoty úhrnné potratovosti. Do roku 1999 klesla maximální hodnota úhrnné potratovosti o přibližně 1,1 potratů na jednu ženu, zatímco minimální hodnota jen o přibližně 0,70 potratů. Rozpětí mezi oběma krajními hodnotami se tak snížilo z hodnoty 1,02 v roce 1992 na hodnotu 0,57 v roce 2009. Snižující se regionální diferenciaci lze také pozorovat z ukazatelů směrodatné odchylky a variačního koeficientu.

Tab. 12 – Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší úrovní úhrnné potratovosti, vybrané roky

	1992		1995		1999		2004		2009	
	okres	úpo	okres	úpo	okres	úpo	okres	úpo	okres	úpo
nejvyšší	Teplice	2,21	Ústí nad Labem	1,27	Cheb	1,08	Teplice	0,93	Teplice	0,91
	Ústí nad Labem	2,11	Tachov	1,25	Teplice	1,01	Ústí nad Labem	0,86	Ústí nad Labem	0,82
	Český Krumlov	1,89	Teplice	1,22	Tachov	0,96	Děčín	0,81	Chomutov	0,81
	Česká Lípa	1,85	Cheb	1,16	Ústí nad Labem	0,96	Tachov	0,81	Děčín	0,76
	Most	1,84	Česká Lípa	1,08	Česká Lípa	0,94	Cheb	0,80	Cheb	0,75
nejnižší	Brno-venkov	1,19	Brno-venkov	0,61	Brno-venkov	0,50	Šumperk	0,38	Brno-venkov	0,35
	Jihlava	1,20	Nový Jičín	0,61	Strakonice	0,54	Žďár nad Sázavou	0,39	Olomouc	0,36
	Uherské Hradiště	1,21	Pelhřimov	0,64	Nový Jičín	0,54	Uherské Hradiště	0,40	Pardubice	0,37
	Havlíčkův Brod	1,22	Mladá Boleslav	0,65	Žďár nad Sázavou	0,56	Brno-venkov	0,40	Žďár nad Sázavou	0,38
	Vsetín	1,24	Jihlava	0,66	Jihlava	0,57	Pardubice	0,41	Břeclav	0,39

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Nejvyšší úroveň úhrnné potratovosti byla po celé období zaznamenána zejména v podkrušnohorských okresech Ústeckého kraje (viz tab. 12). Po celé období se mezi okresy s nejvyššími hodnotami úhrnné potratovosti nacházely okresy Teplice, Ústí nad Labem, dále z Karlovarského kraje Cheb a také v devadesátých letech se mezi pěti okresy s nejvyšší úhrnnou potratovostí objevil okres Česká Lípa z Libereckého kraje. Oproti tomu nejnižší hodnoty můžeme pozorovat na východě Česka. Konkrétně se jedná o okresy např. Brno-venkov, Jihlava,

Žďár nad Sázavou a další. Po celé sledované období se nám zde tedy vydělují dvě oblasti s opačnou úrovní úhrnné potratovosti a lze hovořit o geografické prostorové polarizaci a tzv. severozápadním a jihovýchodním gradientu.

Tab. 13 – Rozložení hodnot úhrnné potratovosti v Česku podle okresů, vybrané roky

Úhrnná potratovost	1992	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
2,00–2,30	2									
1,80–1,99	4									
1,60–1,79	19	1								
1,40–1,59	34	5								
1,20–1,39	17	27	3							
1,10–1,19	1	23	1	3						
1,00–1,09		12	5	2	2					
0,90–0,99		9	12	8	3	3	1			1
0,80–0,89			30	15	14	2	3	3		2
0,70–0,79			16	28	13	13	9	6	10	6
0,60–0,69			10	19	30	14	11	13	11	11
0,50–0,59				2	15	37	34	17	24	29
0,40–0,49						8	18	34	30	22
0,30–0,39							1	4	2	6

Pozn.: Nulové hodnoty byly vymazány

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

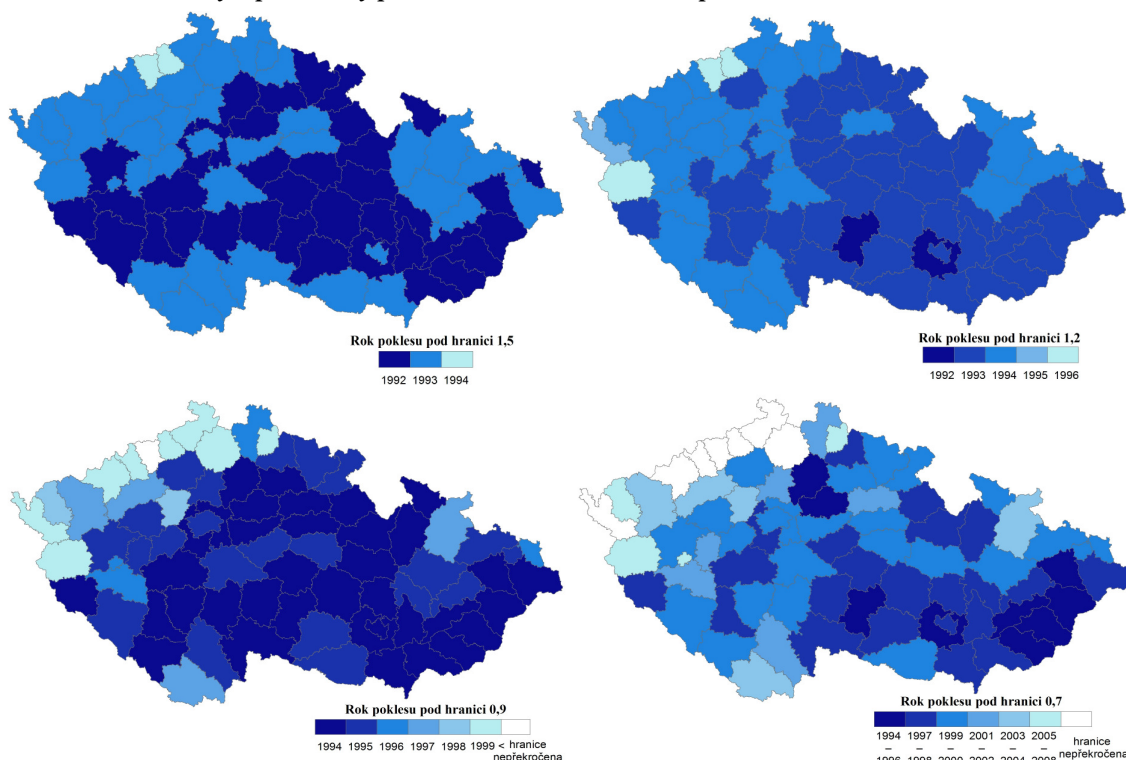
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Při pohledu na prostorové šíření změn můžeme vidět již výše zmíněná fakta. Pokles úrovně úhrnné potratovosti proběhl ve všech okresech Česka. Diferencují se okresy, které měly již na počátku devadesátých let ve srovnání s ostatními okresy nízké hodnoty úhrnné potratovosti a také okresy, ve kterých byly zaznamenány naopak vysoké hodnoty. Vzhledem k tomu, že po celé období se meziokresní variabilita snižuje, můžeme říci, že okresy, které měly hodnoty již v roce 1992 na nízké úrovni ve srovnání s ostatními okresy, jsou vůdčími okresy v procesu difuze a šíření změn. Kdybychom tuto skutečnost vztáhli k obr. 10 (geografická východiska kapitola 4), tak na základě dat, které máme k dispozici, vidíme, že jsme přeskochili počáteční fázi prostorového šíření změn, neboť není pozorovatelná počáteční homogenita souboru okresů. Již v roce 1992 je tedy pozorovatelné určité narušení struktury souboru okresů a v následujících letech dochází v důsledku procesu geografické difuze ke zmenšování meziokresní diferenciace. K lepšímu posouzení průběhu prostorové difuze bychom potřebovali znát hodnoty úhrnné potratovosti v jednotlivých okresech před rokem 1992. V tomto případě musíme brát v úvahu předpoklad, že před rokem 1992 byla v celém souboru okresů určitá míra homogenity a okresy mající nízkou úroveň úhrnné potratovosti již v roce 1992 jsou tzv. vůdčími okresy prostorového šíření změn.

Při pohledu na obr. 17a–d je patrné, že po celé sledované období se mezi okresy s vyšší úrovní úhrnné potratovosti objevují především okresy na severozápadě Česka a ve Slezsku. Z obr. 17a–c je také zřetelné, že okresy, které se nenacházejí přímo u hranic s Německem mají tendenci se hodnotami úhrnné potratovosti přiřazovat k většině okresů, ve kterých nastává pokles úhrnné potratovosti dříve. Pozitivním zůstává fakt, že pokles úrovně úhrnné potratovosti

nastává ve všech okresech Česka a diferencujícím rozdílem jsou počáteční hodnoty v roce 1992, které se promítají do současných hodnot.

Obr. 17a–d – Časový a prostorový průběh změn hodnot úhrnné potratovosti v okresech Česka

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výstup z programu ArcMap 10

5.2 Regionální vývoj sňatečnosti a rozvodovosti

Podobně jako byl po roce 1990 zaznamenán výrazný pokles počtu narozených dětí, rapidně klesal i počet každoročně uzavíraných sňatků. S novou možností strávení života ve faktickém manželství, se vstup do právoplatného manželství a založení rodiny dostalo až na pomyslné třetí místo za vlastní seberealizaci v práci a za materiální zabezpečení (Fialová–Kučera, 1996). Uzavření prvního sňatku se podobně jako rození dětí začalo odkládat do vyššího věku a pro celé analyzované období je typický plynulý růst průměrného věku při prvním sňatku

Jediným procesem, u kterého se v Česku po roce 1989 výrazně nezměnily vzorce demografického chování, je rozvodovost. Ta vykazuje dlouholetý stabilní trend postupného nárůstu intenzity (Rychtaříková, 2010). To znamená, že ve srovnání s ostatními ukazateli analyzovanými v této práci zaznamenala rozvodovost zvyšující úroveň již před změnou politického uspořádání. Rostoucí intenzita rozvodovosti je mj. jedním ze znaků charakteristických pro koncept druhého demografického přechodu. Proto i když změny v rozvodovosti v Česku po roce 1989 nebyly tak výrazné jako v jiných procesech, bude i přesto tento proces zahrnut do analýzy v této kapitole.

5.2.1 Intenzita sňatečnosti

Uzavření sňatku již není ve společnosti považováno za něco nezbytného, jako tomu bylo v minulosti. Ještě na konci osmdesátých let 20. století zůstávalo jen 10 % mužů, kteří nikdy nevstoupili do manželství a 5 % žen, které se nikdy nevdaly. S tím jak se uvolňují vazby ve společnosti, není sňatku přikládán takový význam a některé páry po domluvě manželství nikdy neuzavřou. Novým trendem zejména pro mladé páry se stává faktické manželství, kterému je z pohledu demografické analýzy a třídění demografických událostí přikládána čím dál tím větší pozornost. Před rokem 1991 byla faktická manželství typická pro rozvedené a ovdovělé osoby ve středním a pozdějším věku. Po roce 1991 výrazněji stoupl podíl mladých lidí žijících ve faktickém manželství, zejména pak osob do věku 29 let (ČSÚ, 2009). Přestože od roku 1991 klesal absolutní počet úplných rodin, byl mezi roky 1991 a 2001 zaznamenán nárůst podílu faktických manželství vzhledem k počtu úplných rodin z 3,4 % na 5,4 % (ČSÚ, 2004). V absolutním vyjádření narostl počet faktických manželství z 85 tisíc v roce 1991 na 125 tisíc v roce 2001.

Míra sňatečnosti v Česku od počátku 90. let 20. století plynule klesala (viz obr. 14). Rok 2003 je zlomovým rokem, od kterého se míra sňatečnosti podobně jako úhrnná plodnost opět zvyšuje. Ovšem v roce 2009 dochází ke stagnaci růstu sňatečnosti, kdy došlo k meziročnímu snížení míry sňatečnosti o jeden promilový bod. Jednou z možných příčin, kterými lze tento obrat vysvětlit je hospodářská krize, která se v Česku v tomto období projevila a určitě měla nemalý vliv na reprodukční chování obyvatelstva

Tab. 14 – Ukazatele variability nepřímo standardizované hrubé míry sňatečnosti mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	6,98	6,39	5,32	5,61	5,21	5,12	4,80	5,06	5,54	4,56
Minimum	5,91	5,43	4,54	4,57	4,37	4,08	3,94	4,25	4,62	3,52
Maximum	8,00	7,18	6,08	6,68	6,08	6,15	5,51	5,92	6,46	5,10
Rozpětí	2,09	1,74	1,54	2,11	1,71	2,07	1,57	1,67	1,84	1,59
Směrodatná odchylka	0,435	0,350	0,292	0,437	0,366	0,461	0,399	0,404	0,406	0,283
Variační koeficient	0,063	0,055	0,056	0,080	0,071	0,091	0,085	0,081	0,074	0,062

Pozn.: Standardní populace je populace Česka

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Při hodnocení vývoje variability mezi okresy nemůžeme mluvit o nějakém jednoznačném a specifickém trendu. Do roku 1997 vidíme pokles meziokresní variability, kdy rychleji klesala maximální hodnota míry sňatečnosti. Právě v roce 1997 se ukazatele variability v závislosti na meziroční růst míry sňatečnosti zvýšily. Až na drobné výkyvy můžeme konstatovat, že se plynule snižuje jak maximální, tak i minimální zaznamenaná hodnota míry sňatečnosti. Co se týká rozpětí (tab. 14) mezi oběma krajními hodnotami, tak po celé analyzované období pozorujeme oscilování mezi 1,5–2,0. Nedochází tedy k žádnému výraznému trendu ve vývoji meziokresní diferenciace, což dokládají i ukazatele směrodatné odchylky a variačního koeficientu.

Tab. 15 – Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší nepřímo standardizovanou hrubou mírou sňatečnosti, vybrané roky

	1991		1995		1999		2004		2009	
	okres	hms	okres	hms	okres	hms	okres	hms	okres	hms
nejvyšší	Most	8,00	Domažlice	6,08	Česká Lípa	6,08	Karlovy Vary	6,36	Liberec	5,10
	Kladno	7,86	Beroun	5,89	Plzeň-město	5,91	Děčín	6,04	Rokycany	5,05
	Teplice	7,75	Český Krumlov	5,78	Náchod	5,83	Brno-město	5,90	Praha-západ	4,97
	Liberec	7,62	Plzeň-město	5,69	Ústí nad Labem	5,83	Mladá Boleslav	5,82	Tábor	4,96
	Karlovy Vary	7,60	Mladá Boleslav	5,67	Cheb	5,73	Plzeň-město	5,72	Brno-město	4,94
nejnižší	Prachatice	5,91	Rokycany	4,54	Blansko	4,37	Bruntál	4,08	Pelhřimov	3,52
	Vyškov	6,14	Jeseník	4,59	Šumperk	4,46	Jeseník	4,34	Tachov	3,90
	Strakonice	6,18	Jihlava	4,73	Jeseník	4,48	Přerov	4,37	Chrudim	4,02
	Klatovy	6,21	Chomutov	4,74	Bruntál	4,51	Nový Jičín	4,40	Jičín	4,04
	Domažlice	6,21	Přerov	4,76	Kroměříž	4,52	Šumperk	4,40	Plzeň-sever	4,11

Pozn.: Standardní populací je populace Česka

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Nejvyšší míru sňatečnosti na počátku analyzovaného období vykazovaly okresy na severu Česka. Např. v okrese Most byla ještě v roce 1991 nepřímo standardizovaná míra sňatečnosti 8,0 ‰. Nejvyšší sňatečnost, která byla zaznamenána o osmnáct let později v okrese Liberec, již činila jen 5,1 ‰. Při hodnocení maximální dosažené míry sňatečnosti na okresní úrovni Česka v období mezi roky 1991–2009 se tedy jedná o pokles o přibližně tři promilové body. Při pohledu na tab. 15 si můžeme všimnout, že během celého období se mezi okresy s nejvyšší mírou sňatečnosti objevují okresy s populačně největšími českými městy, jako jsou Plzeň-město, Brno-město a také Liberec, který ovšem není samostatným okresem jako předcházející dvě města. Vzhledem k tomu, že míra sňatečnosti vykazuje během celého období stabilní vývojový trend bez typických a specifických změn, nelze na území Česka hovořit o výrazné prostorové diferenciaci jako tomu je např. při analýze úhrnné plodnosti.

Tab. 16 – Rozložení hodnot nepřímo standardizované hrubé míry sňatečnosti v Česku podle okresů, vybrané roky

Hrubá míra sňatečnosti	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
7,5–8,0	7									
7,0–7,4	22	2								
6,5–6,9	31	30		4					1	
6,0–6,4	16	38	1	5	1	4			8	
5,5–5,9	1	6	15	25	17	14	4	11	27	
5,0–5,4		1	48	36	35	26	17	23	34	4
4,5–4,9			13	7	23	25	33	38	7	49
4,0–4,4					1	8	22	5		22
3,5–3,9							1			2

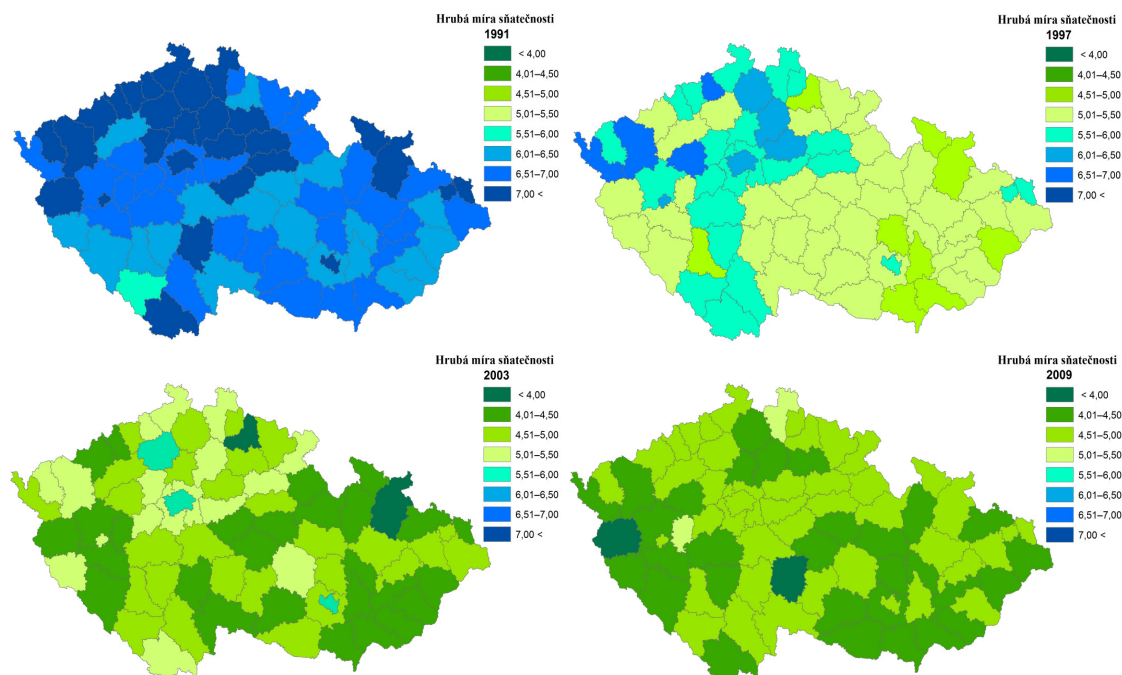
Pozn.: Standardní populací je populace Česka v daném roce, nulové hodnoty byly vymazány

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Rozložení hodnot míry sňatečnosti do příslušných intervalů potvrzuje fakt o počátečním poklesu intenzity sňatečnosti, na které navazuje od roku 1997 období s relativně stabilní úrovní zaznamenaných hodnot. Když odmyslíme dané výkyvy a budeme posuzovat jen trend, tak lze v jednotlivých okresech Česka mezi roky 1991–2009 pozorovat pokles míry sňatečnosti (viz obr. 18a–d).

Obr. 18a–d – Nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti v okresech Česka, 1991, 1997, 2003, 2009

Pozn.: Standardní populací je populace Česka v daném roce

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Vzhledem k tomu, že počáteční diferenciace na okresní úrovni nebyla tak výrazná, nelze během poklesu sňatečnosti pozorovat zřetelné difuzní trendy. Nicméně, jak již bylo výše uvedeno, diferenciace i tak mírně klesala, kdy se rychleji snižovala intenzita sňatečnosti v okresech, které na počátku analyzovaného období zaznamenaly vyšší hodnoty.

5.2.2 Průměrný věk žen při prvním sňatku

Se snižující se intenzitou sňatečnosti a odkládáním uzavření sňatku souvisí rostoucí věk vstupu do manželství. Průměrný věk žen při prvním sňatku se vyvíjí podobně jako průměrný věk matek při narození prvního dítěte. Lze tedy pozorovat plynulý nárůst úrovně hodnot po celé analyzované období. Mezi roky 1991–2009 došlo na úrovni celého Česka k nárůstu o necelých sedm let.

Tab. 17 – Ukazatele variability průměrného věku žen při prvním sňatku mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	21,40	21,70	22,40	23,30	24,10	25,00	25,90	26,70	27,40	27,90
Minimum	20,67	20,63	21,41	22,16	23,12	23,95	24,93	25,52	26,06	26,50
Maximum	23,16	23,70	24,37	25,04	25,68	26,53	27,26	28,08	28,82	29,48
Rozpětí	2,49	3,07	2,95	2,88	2,56	2,59	2,33	2,56	2,76	2,98
Směrodatná odchylka	0,373	0,469	0,472	0,444	0,463	0,448	0,466	0,496	0,478	0,511
Variační koeficient	0,018	0,022	0,021	0,019	0,019	0,018	0,018	0,019	0,018	0,018

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Při pohledu na vývoj meziokresní variability pozorujeme mezi roky 1991–1993 zvyšující se diferenciaci. Zatímco minimální zaznamenaná hodnota zůstala mezi těmito roky na stejné úrovni, tak maximální vzrostla o více jak 0,5 roků. Po roce 1993 již dochází k poklesu meziokresní diferenciace a homogenizaci úrovně hodnot průměrného věku žen při prvním sňatku. Fakt zvyšující se variability v prvních analyzovaných letech lze také pozorovat v tab. 17, kde několik okresů se v letech 1991 a 1993 nachází ještě v intervalu 20,0–20,9 roků. V těchto okresech (např. Litoměřice, Třebíč, Louny) se průměrný věk žen při prvním sňatku zvyšuje ve srovnání s dalšími okresy později a pomaleji.

Tab. 18 – Okresy Česka s nejvyšším a nejnižším průměrným věkem žen při prvním sňatku, vybrané roky

	1991		1995		1999		2004		2009	
	okres	věk	okres	věk	okres	věk	okres	věk	okres	věk
nejvyšší	Hl.m. Praha	23,2	Hl.m. Praha	24,4	Hl.m. Praha	25,7	Hl.m. Praha	27,6	Hl.m. Praha	29,5
	Brno-město	22,6	Brno-město	23,8	Brno-město	25,1	Cheb	27,2	Praha-západ	29,2
	Karlovy Vary	21,8	Karlovy Vary	23,0	Karlovy Vary	25,1	Brno-město	27,1	Karlovy Vary	28,5
	Plzeň-město	21,8	Ostrava	22,8	Jablonec	24,7	Plzeň-město	26,8	Praha-východ	28,4
	Ostrava	21,7	Hradec Králové	22,8	Liberec	24,6	Jablonec	26,8	Brno-město	28,4
nejnižší	Ústí nad Orlicí	20,7	Svitavy	21,4	Plzeň-sever	23,1	Plzeň-sever	25,2	Frydek Místek	27,0
	Louny	20,7	Plzeň-sever	21,5	Třebíč	23,2	Vyškov	25,3	Plzeň-jih	26,9
	Plzeň-sever	20,8	Chrudim	21,5	Kutná Hora	23,2	Žďár nad Sázavou	25,4	Třebíč	26,7
	Litoměřice	20,8	Rakovník	21,5	Chrudim	23,2	Hodonín	25,4	Chrudim	26,7
	Třebíč	20,8	Louny	21,5	Frydek Místek	23,2	Benešov	25,5	Žďár nad Sázavou	26,5

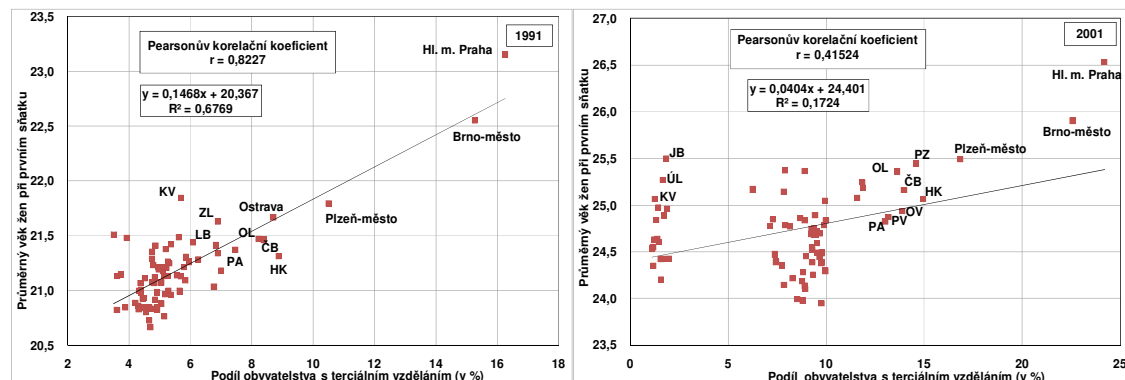
Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Když se tedy nyní budeme soustředit na nejvyšší zaznamenané hodnoty ve vybraných letech (viz tab. 18), vidíme, že nejpozději do prvního sňatku vstupují ženy z okresů populačně největších měst. Řadíme sem Hl. m. Praha, kde po celé období je průměrný věk žen při prvním sňatku nejvyšší, dále také Brno-město, Plzeň-město, Ostrava atd. V okresech Brno-město a Plzeň-město byly také v období 1991–2009 zaznamenány jedny z nejvyšších měr sňatečnosti. To znamená, že sňatky jsou zde uzavírány oproti ostatním okresům ve vyšší míře, ale i pozdějším věku. Tento fakt, můžeme dávat do souvislosti zejména se vzdělanostní strukturou obyvatelstva těchto okresů (viz kapitola 6), neboť všechny významné a velké české univerzity a vysoké školy se nacházejí právě v populačně největších městech Česka. Důvodem odkládání sňatků a jejich uzavírání v pozdějším věku může být také sociokulturní vyspělost těchto okresů,

kdy okresy s populačně velkými městy nabízejí více prostoru pro seberealizaci mladých lidí. Negativním faktem stojícím za odkládáním sňatků v těchto velkých městech může být i nedostatečný trh s byty po roce 1989 (Kučera–Fialová, 1996).

Obr. 19a–b – Vztah mezi průměrným věkem žen při prvním sňatku a podílem osob s terciárním vzděláním v okresech Česka, 1991

Pozn.: Terciální vzdělání = vyšší odborné vzdělání + vysokoškolské vzdělání

KV = Karlovy Vary, ZL = Zlín, LB = Liberec, OL = Olomouc, TA = Tábor, PA = Pardubice,

HK = Hradec Králové, ČB = České Budějovice

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Tab. 19 – Rozložení hodnot průměrného věku žen při prvním sňatku v Česku podle okresů, vybrané roky

Průměrný věk žen při prvním sňatku	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
29,0–29,9										2
28,0–28,9								2	4	22
27,0–27,9							2	6	39	49
26,0–26,9						1	13	57	34	4
25,0–25,9				1	3	19	61	12		
24,0–24,9			1	1	26	56	1			
23,0–23,9	1	1	2	33	48	1				
22,0–22,9	1	5	48	42						
21,0–21,9	56	63	26							
20,0–20,9	19	8								

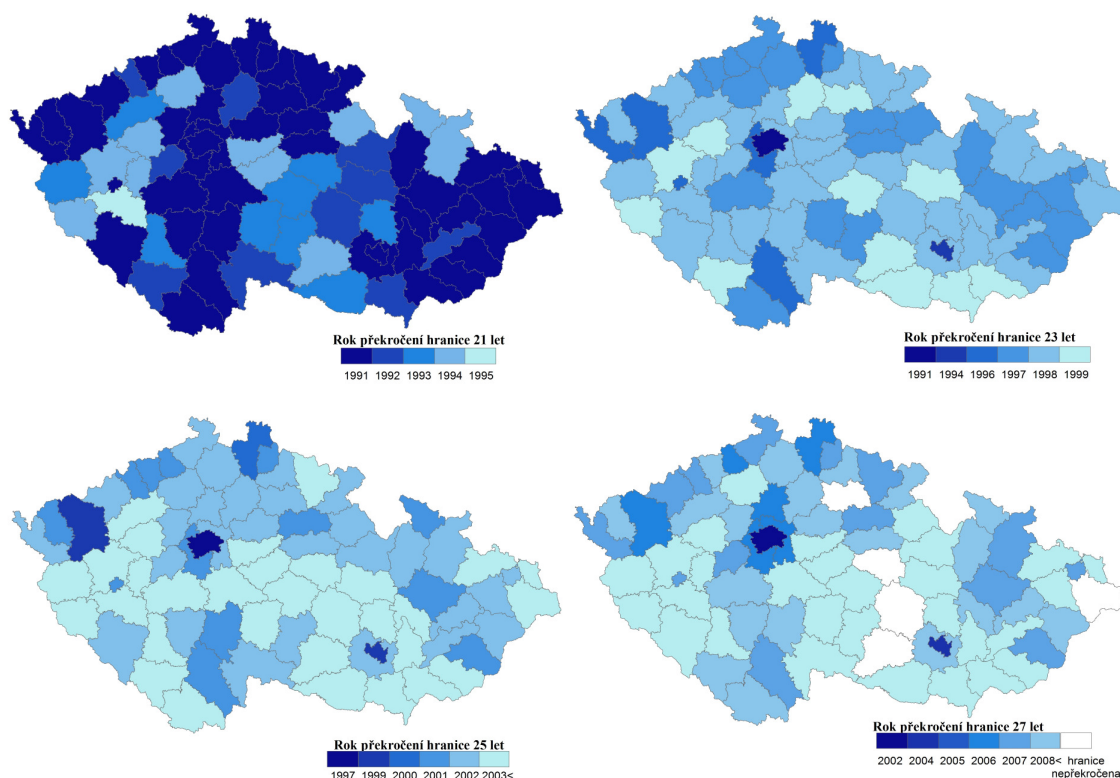
Pozn.: Nulové hodnoty byly vymazány

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Po celé období se vydělují „městske okresy“ Hl. m. Praha, Brno-město a Plzeň-město a naopak se v prvním období (viz obr. 20a) zpožďují okresy ležící na Českomoravské vrchovině a okresy na jihozápadě Česka kolem v blízkosti okresu Plzeň-město. Oblast českomoravské vrchoviny překonává předem stanovené věkové hranice po celé analyzované období nejpozději, přičemž hranici 27 let nepřekonaly čtyři okresy, z nichž tři se nachází právě na Českomoravské vrchovině.

Obr. 20a–d – Časový a prostorový průběh změn hodnot průměrného věku žen při prvním sňatku v okresech Česka

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výstup z programu ArcMap 10

Průměrný věk žen při prvním sňatku zaznamenává podobný vývoj jako ukazatel průměrného věku matek při narození prvního dítěte. Podobná je tedy výrazná diferenciace populačně největších českých měst. Přestože je zde viditelná meziokresní diferenciace, tak není však pozorovatelná nějaká forma prostorové difuze tohoto ukazatele.

5.2.3 Intenzita rozvodovosti

Při analýze rozvodovosti hrají významnou roli vybrané ukazatele. V tab. 20 jsou společně s celkovým počtem rozvodů v jednom kalendářním roce vybrané dva ukazatele rozvodovosti, hrubá míra rozvodovosti a úhrnná rozvodovost. Hrubá míra nám vyjadřuje počet rozvodů na 1 000 obyvatel středního stavu, kdežto úhrnná rozvodovost je počítána jako intenzita rozvodovosti podle délky trvání manželství. Tedy vztahujeme ukončená manželství ke sňatkům, ze kterých vycházejí. Z toho je patrné, že vhodnějším ukazatelem pro analýzu rozvodovosti je úhrnná rozvodovost. Z tab. 20 je názorně vidět, že zatímco hrubá míra rozvodovosti po celé období mezi roky 1991–2009 osciluje okolo hodnoty 3 ‰, úhrnná rozvodovost vykazuje až na výjimku v roce 1999 trvalý a plynulý růst rozvodovosti (viz také kapitola 4 – analýza rozvodovosti v Česku). Při analýze rozvodovosti na úrovni okresů Česka však nastává problém s dostupností dat. Nejenom že jsou data o počtu rozvodů podle délky trvání manželství agregována do nestejně dlouhých věkových intervalů, ale i počet uzavřených výchozích sňatků v jednotlivých okresech Česka, ke kterým se počet rozvodů vztahuje, je dostupný jen od roku

1991. Tudíž úhrnnou rozvodovost v okresech Česka nelze s ohledem na dostupnost dat spočítat a musíme při analýze rozvodovosti pracovat jen s hrubými mírami. Tyto míry však byly standardizovány nepřímou metodou tak, aby byl vyloučen vliv věkové struktury jednotlivých okresů a byla zajištěna srovnatelnost mezi jednotlivými okresy.

Tab. 20 – Vývoj rozvodovosti v Česku v letech 1991–2009, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
Počet rozvodů	29 366	30 227	31 135	32 465	23 657	31 586	32 824	31 288	31 129	29 133
Hrubá míra rozvodovosti (‰)	2,8	2,9	3,0	3,2	2,3	3,1	3,2	3,1	3,0	2,8
Úhrnná rozvodovost (%)	34,8	36,2	38,4	42,1	32,5	44,7	48,0	47,3	48,7	46,7

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Tab. 21 – Ukazatele variability nepřímo standardizované hrubé míry rozvodovosti mezi okresy Česka, vybrané roky

Ukazatel	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
ČR	2,85	2,93	3,01	3,15	2,30	3,09	3,22	3,06	3,02	2,78
Minimum	1,05	1,78	1,36	1,94	1,53	2,10	1,96	2,01	1,87	2,02
Maximum	5,07	4,65	4,40	5,18	3,85	4,22	4,42	4,29	3,93	4,21
Rozpětí	4,03	2,87	3,04	3,24	2,31	2,13	2,45	2,29	2,06	2,19
Směrodatná odchylka	0,766	0,679	0,627	0,677	0,439	0,549	0,569	0,485	0,480	0,429
Variační koeficient	0,277	0,238	0,215	0,220	0,193	0,185	0,179	0,161	0,163	0,153

Pozn.: Standardní populací je populace Česka

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Při analýze vývoje okresní variability je patrné, že diferenciace míry rozvodovosti mezi okresy zaznamenala pokles. Na počátku analyzovaného období v roce 1991 činilo rozpětí mezi minimální a maximální hodnotou přibližně 4 promilové body, kdežto v roce 2009 bylo rozpětí již o necelé dva promilové body nižší. Ke zmenšování diferenciace mezi okresy dochází z obou „směrů“. To znamená, že díky růstu minimální hodnoty z přibližně 1 ‰ na 2 ‰ a poklesu maximální hodnoty z 5,0 ‰ na 4,2 ‰ dochází ke snižování rozdílů v míře rozvodovosti v jednotlivých okresech Česka. Tento trend potvrzují i hodnoty základních ukazatelů variability, směrodatné odchylky a variačního koeficientu (viz tab. 21).

Okresy s nejvyššími mírami rozvodovosti se nacházejí v západní části republiky. Většinou se jedná o okresy v Ústeckém a Karlovarském kraji. Nejčastěji se pak mezi pěti okresy s nejvyšší mírou rozvodovosti objevují okresy Karlovy Vary, Sokolov a Most. Můžeme zde mluvit o územích, kde manželství a rodina nemají pevné vazby a kde nezanedbatelný vliv hraje sociální skladba obyvatelstva a také ekonomické potíže jednotlivých okresů. Oproti tomu okresy s nejnižší mírou rozvodovosti bychom mohli hledat na východě Česka. Jedná se o okresy s vyšším podílem věřícího obyvatelstva, což s sebou přináší určité kulturní a tradiční vazby (Šídlo, 2008). Podobně jako u ukazatele podílu dětí narozených mimo manželství se Česko z hlediska míry rozvodovosti diferencuje na dvě prostorové polarity, na západ a východ republiky, kdy hranicí je oblast Českomoravské vrchoviny.

Tab. 22 – Okresy Česka s nejvyšší a nejnižší nepřímo standardizovanou hrubou mírou rozvodovosti, vybrané roky

	1991		1995		1999		2004		2009	
	okres	hmr	okres	hmr	okres	hmr	okres	hmr	okres	hmr
nejvyšší	Most	5,07	Česká Lípa	4,40	Sokolov	3,85	Chomutov	4,67	Chomutov	4,21
	Sokolov	4,62	Sokolov	4,05	Mělník	3,32	Ústí nad Labem	4,64	Beroun	4,20
	Česká Lípa	4,54	Karlovy Vary	4,02	Český Krumlov	3,21	Teplice	4,29	Karlovy Vary	3,70
	Karlovy Vary	4,45	Most	3,92	Česká Lípa	3,11	Most	4,27	Sokolov	3,62
	Cheb	4,04	Plzeň-město	3,91	Most	2,96	Česká Lípa	4,11	Rychnov	3,51
nejnižší	Hodonín	1,05	Uherské Hradiště	1,36	Vyškov	1,53	Pelhřimov	2,25	Havlíčkův Brod	2,02
	Žďár nad Sázavou	1,36	Blansko	1,68	Břeclav	1,60	Uherské Hradiště	2,25	Vsetín	2,19
	Blansko	1,64	Znojmo	1,85	Havlíčkův Brod	1,60	Vyškov	2,25	Jihlava	2,19
	Uherské Hradiště	1,72	Pelhřimov	1,86	Uherské Hradiště	1,62	Žďár nad Sázavou	2,25	Nový Jičín	2,24
	Pelhřimov	1,82	Žďár nad Sázavou	2,00	Pelhřimov	1,65	Opava	2,32	Třebíč	2,25

Pozn.: Standardní populací je populace Česka

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Tab. 23 – Rozložení hodnot nepřímo standardizované hrubé míry rozvodovosti v Česku podle okresů, vybrané roky

Hrubá míra rozvodovosti	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
5,0–5,4	1			1						
4,5–4,9	2	2		1						
4,0–4,4	2	4	3	8		3	10	3		2
3,5–3,9	7	8	13	9	1	15	12	12	16	4
3,0–3,4	17	20	18	24	4	14	26	29	21	16
2,5–2,9	17	17	25	20	18	30	21	22	28	37
2,0–2,4	18	21	14	13	36	15	8	11	11	18
1,5–1,9	11	5	3	1	18				1	
1,0–1,4	2		1							

Pozn.: Standardní populací je populace Česka, nulové hodnoty byly vymazány

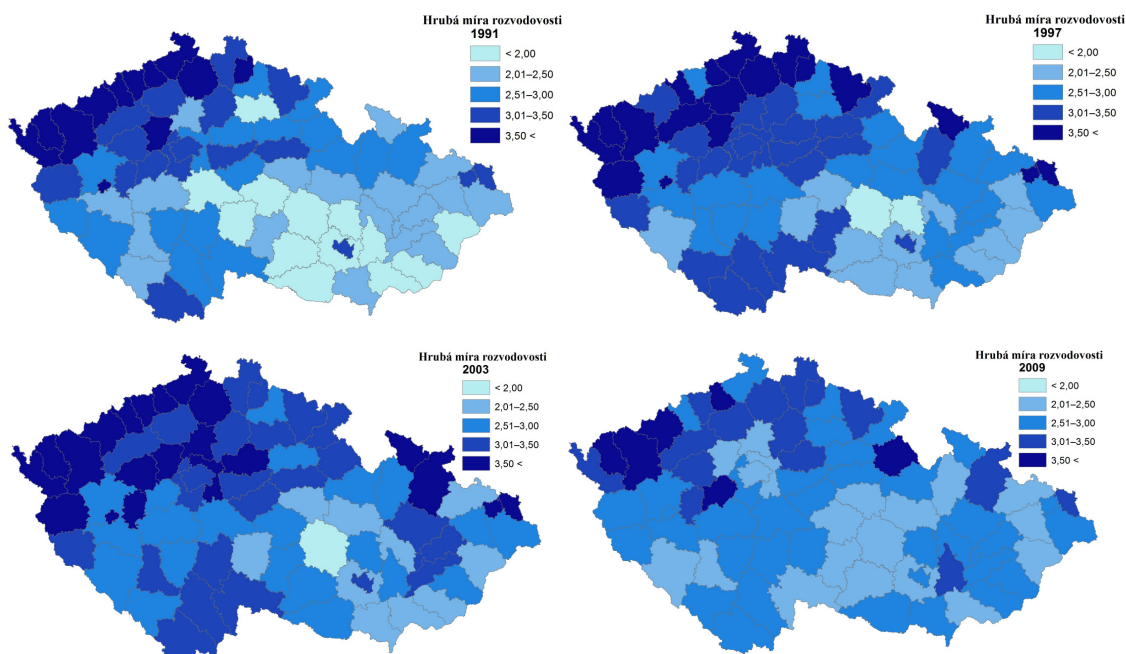
Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Zajímavý je fakt, že s postupem času se snižuje počet intervalů příslušných hodnot měr rozvodovosti, ve kterých by se nacházel alespoň jeden okres. Zatímco v roce 1991 byly okresy Česka rozloženy v devíti intervalech, tak v roce 2009 to bylo již jen v pěti intervalech podle hodnoty míry rozvodovosti (viz obr. 23). Dochází tedy k homogenizaci okresů z pohledu rozvodovosti a méně okresů zaznamenává ve srovnání s ostatními okresy extrémní hodnoty.

V severozápadní části Česka se po celé analyzované období ve srovnání s ostatními okresy pohybuje míra rozvodovosti nejvýše. Z obr 21a–d je také patrná prostorová polarita na území Česka. V e srovnání se zázemím je také viditelná vyšší rozvodovost v „městských okresech“ Plzeň-město, Brno-město a Ostrava.

Obr. 21a–d – Nepřímě standardizovaná hrubá míra rozvodovosti v okresech Česka, 1991, 1997, 2003, 2009

Pozn.: Standardní populací je populace Česka

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009

Na závěr páté kapitoly byly zařazeny tab. 24 a 25 zobrazující statistickou závislost mezi analyzovanými demografickými ukazateli a vybranými socioekonomickými ukazateli v letech 1991 resp. 2001. Cílem je přiblížit možné faktory, které mohou ovlivňovat úroveň reprodukčního chování v jednotlivých okresech Česka. Pro zjištění statistické závislosti mezi zde vybranými ukazateli byl vybrán Pearsonův korelační koeficient. Na základě míry závislosti a signifikance lze následně rozpoznat proměnné, které jsou závislé. Tučně byly vyznačeny jen ty závislosti, které splňují podmínky statistické významnosti, tedy kdy p-hodnota byla nižší než hodnota 0,05 odpovídající 95% hladině významnosti. Hendl (2004) rozlišuje sílu asociace podle hodnoty korelačního koeficientu na 0,1–0,3 = malá závislost, 0,3–0,7 = střední závislost a 0,7–1,0 = velká závislost.

Z tab. 24 je zřejmé, že statisticky významné se všemi demografickými ukazateli jsou ukazatele podílu městského obyvatelstva a Ekonomického agregátu. Ukazatelem, kde byla prokázána závislost se šesti ze sedmi demografických ukazatelů, je průměrná měsíční mzda. Je tedy patrná závislost mezi úrovní demografických ukazatelů a ekonomickou úrovní jednotlivých okresů Česka. Z pohledu reprodukčního vývoje je také zajímavá závislost mezi pěti demografickými ukazateli a podílem věřících osob a podílem osob s romskou národností.

Tab. 24 – Analyzované demografické ukazatele a jejich závislost se socioekonomickými ukazateli, 1991

Ukazatel	NMM	PVN	UP	UPO	SN	RO	PVSN
Podíl věřících osob	-0,69257	0,14736	0,31992	-0,56273	-0,66828	-0,82733	-0,05673
signifikance	<,0001	0,204	0,0048	<,0001	<,0001	<,0001	0,6264
Podíl obyv. s českou, moravskou a slezskou národností	-0,76875	0,25161	-0,03171	-0,38375	-0,45585	-0,63897	-0,1051
signifikance	<,0001	0,0283	0,7857	0,0006	<,0001	<,0001	0,3662
Podíl obyv. s romskou národností	0,82672	-0,25295	-0,05353	0,54222	0,50531	0,7493	0,15285
signifikance	<,0001	0,0275	0,646	<,0001	<,0001	<,0001	0,1874
Podíl městského obyvatelstva	0,65968	0,36656	-0,30842	0,34928	0,51866	0,63753	0,62555
signifikance	<,0001	0,0011	0,0067	0,002	<,0001	<,0001	<,0001
Podíl osob bez vzdělání či s ukončeným základním vzděláním	0,16161	-0,79434	0,30111	0,11259	-0,07206	-0,02916	-0,65818
signifikance	0,1631	<,0001	0,0082	0,3329	0,5362	0,8025	<,0001
Podíl osob se středním vzděláním bez maturity	-0,40608	-0,52665	0,33896	-0,11133	-0,21712	-0,31443	-0,66179
signifikance	0,0003	<,0001	0,0027	0,3383	0,0596	0,0057	<,0001
Podíl osob se středním vzděláním s maturitou	-0,04205	0,79321	-0,40777	-0,03059	0,11434	0,12563	0,69616
signifikance	0,7184	<,0001	0,0003	0,7931	0,3254	0,2796	<,0001
Podíl osob v terciálním vzděláním	-0,00614	0,8926	-0,35067	-0,09472	0,12114	0,06791	0,82275
signifikance	0,958	<,0001	0,0019	0,4157	0,2972	0,56	<,0001
Ekonomický agregát	0,52098	0,34857	-0,2727	0,33605	0,49253	0,56625	0,53157
signifikance	<,0001	0,002	0,0172	0,003	<,0001	<,0001	<,0001
Průměrná měsíční mzda	0,53865	0,16648	-0,26714	0,37452	0,53016	0,55673	0,31983
signifikance	<,0001	0,1506	0,0197	0,0009	<,0001	<,0001	0,0049

Pozn.: ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti, tučně jsou vyznačeny závislosti, které splňují podmínky statistické významnosti

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009,

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, SLDB 1991, Hampl, 2005, výpočty autora

V dalším roce, ve kterém lze na základě dostupnosti dat ze SLDB uvést závislosti mezi demografickými a socioekonomickými ukazateli, je rok 2001. Při porovnání tab. 24 a 25 je na první pohled zřejmé, že nebylo prokázáno tolik statistických závislostí jako v roce 1991. Tento fakt může být důsledkem snižující se diferenciace v úrovni reprodukce v jednotlivých okresech. Největší počet statistických závislostí bylo prokázáno u ukazatelů podílu věřících osob, podílu obyvatelstva v obcích do 2 000 obyvatel a zejména podílu faktických manželství z podílu úplných rodin. Ekonomický agregát a průměrná měsíční mzda shodně korelovaly se čtyřmi demografickými ukazateli.

Tab. 25 – Analyzované demografické ukazatele a jejich závislost se socioekonomickými ukazateli, 2001

Ukazatel	PNMM	PVN	UP	UPO	HMS	HMR	PVSN
Podíl věřících osob	-0,55453	-0,31732	-0,3793	0,05911	-0,50872	-0,60137	-0,60214
signifikance	<,0001	0,0049	0,0007	0,6096	<,0001	<,0001	<,0001
Podíl obyv. s českou, moravskou a slezskou národností	-0,30358	-0,11605	-0,19873	0,19739	-0,20505	-0,19937	-0,32243
signifikance	0,0073	0,3148	0,0832	0,0853	0,0736	0,0822	0,0042
Podíl obyv. s romskou národností	-0,25892	0,10463	-0,03793	0,22112	-0,32056	-0,21196	-0,21749
signifikance	0,023	0,3651	0,7433	0,0533	0,0045	0,0642	0,0574
Podíl městského obyvatelstva	0,15473	-0,09095	0,1772	-0,308	0,03021	0,07245	0,12353
signifikance	0,1791	0,4315	0,1232	0,0064	0,7942	0,5312	0,2845
Podíl obyvatelstva v obcích do 2000 obyvatel	-0,45704	-0,54596	-0,18213	-0,0141	-0,28323	-0,6316	-0,36374
signifikance	<,0001	<,0001	0,1129	0,9031	0,0126	<,0001	0,0011
Podíl faktických manželství z počtu úplných rodin	0,65895	0,27299	0,3908	-0,28807	0,34844	0,49142	0,5967
signifikance	<,0001	0,0163	0,0004	0,0111	0,0019	<,0001	<,0001
Podíl osob bez vzdělání či s ukončeným základním vzděláním	0,25208	-0,18429	0,02363	-0,48442	-0,16671	0,10069	0,09327
signifikance	0,027	0,1086	0,8384	<,0001	0,1473	0,3836	0,4198
Podíl osob se středním vzděláním bez maturity	0,10073	0,21597	-0,0363	0,05952	0,05032	0,04687	0,1291
signifikance	0,3834	0,0592	0,754	0,6071	0,6639	0,6856	0,2632
Podíl osob se středním vzděláním s maturitou	-0,38077	-0,12493	-0,11028	0,25272	0,10508	-0,1189	-0,16344
signifikance	0,0006	0,279	0,3397	0,0266	0,3631	0,303	0,1555
Podíl osob v terciálním vzděláním	-0,01923	0,41524	-0,06333	0,43907	0,13376	0,13137	0,00834
signifikance	0,8681	0,0002	0,5842	<,0001	0,2462	0,2548	0,9426
Míra nezaměstnanosti	0,3285	0,04282	0,15553	-0,18996	0,23264	0,21932	0,25251
signifikance	0,0035	0,7116	0,1768	0,098	0,0417	0,0553	0,0267
Ekonomický agregát	0,12526	0,62803	0,05858	0,53129	0,46174	0,33441	0,19578
signifikance	0,2777	<,0001	0,6128	<,0001	<,0001	0,003	0,0879
Průměrná měsíční mzda	0,10772	0,63024	0,11134	0,57957	0,38646	0,40102	0,14284
signifikance	0,3511	<,0001	0,335	<,0001	0,0005	0,0003	0,2152

Pozn.: ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti, tučně jsou vyznačeny závislosti, které splňují podmínky statistické významnosti

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, SLDB 1991, Hampl, 2005, výpočty autora

Kapitola 6

Regionalizace okresů na základě typického reprodukčního chování

Na základě výsledků z analýzy jednotlivých ukazatelů charakterizujících druhý demografický přechod v předešlé kapitole nyní dojdeme pomocí vícerozměrné statistické analýzy k syntéze prostorového a časového průběhu změn v demografickém chování obyvatelstva po roce 1989. Podle metodologického postupu (viz kapitola 3 vícerozměrná statistická analýza) byla provedena shluková neboli seskupovací analýza, která nám pomůže přiblížit podobnosti v demografickém chování obyvatelstva v okresech Česka v letech 1991–2009. Tato metoda byla zvolena jako vhodný nástroj k získání komplexního pohledu na demografický vývoj na úrovni okresů Česka, neboť neexistuje žádný jiný ukazatel, kterým bychom mohli jednoduše vyčíslit a charakterizovat změny, které zde po roce 1989 nastaly. Vzhledem k tomu, že takový ukazatel nemáme, a abychom postihli celé sledované období, byla provedena shluková analýza v pěti vybraných letech, 1991, 1995, 1999, 2004 a 2009. Hlavním cílem je analyzovat průběh změn v demografickém chování a pokusit se na základě vstupních proměnných a provedené shlukové analýzy o regionalizaci okresů v Česku. Budeme si tedy všímat jednotlivých shluků a prostorové diferenciace demografického chování a také zda se nějakým způsobem tyto shluky během analyzovaného období výrazně měnily. To znamená, že rok 1991 nám poskytne představu o počáteční diferenciaci a regionalizaci okresů Česka a v následných letech se budeme snažit postihnout změny ve složení jednotlivých shluků.

Každý rok regionalizace v této kapitole bude doplněn tabulkou, kde budou uvedeny průměrné hodnoty jednotlivých ukazatelů za okresy náležících do daného shluku. Tyto průměrné hodnoty přiblíží rozdíly mezi jednotlivými shluky. Při vzájemném porovnávání shluků mezi sebou a mezi Českem lze posuzovat, které okresy jsou v přeměně vzorců reprodukčního chování obyvatelstva „nejdále“. To znamená, které shluky dosahují úrovní jednotlivých ukazatelů větší progres a naopak, které okresy se při změně reprodukčního chování z časového hlediska zaostávají. Na základě průměrných hodnot vypočítaných pro jednotlivé shluky a demografické ukazatele bylo stanoveno pořadí shluků. Např. v roce 1991 (viz tab. 26) přiřadíme pořadí jednotlivým shlukům dle vzestupně seřazených průměrných hodnot úhrnné plodnosti od prvního do šestého, resp. sedmého pořadí v případě roků 2004 a 2009. Pro ukazatel

např. průměrný věk matky při narození prvního dítěte, ve kterém jde o vzestupný trend, se použije analogická metoda přiřazení pořadí s tím rozdílem, že pořadí nestanovujeme dle vzestupně seřazených průměrných hodnot, ale sestupně seřazených průměrných hodnot. Takto bylo postupováno ve všech analyzovaných ukazatelích (viz tab. 26–30, pořadí shluků v rámci daného ukazatele). Po stanovení pořadí jednotlivých shluků pro všechny ukazatele daného analyzovaného roku dostáváme průměrné pořadí pro každý shluk okresů. Tato výsledná hodnota vyjadřuje jak „daleko“ z pohledu proměn reprodukčního chování ve srovnání s ostatními shluky, je daný shluk okresů. To znamená, že lze vyvodit jaký shluk okresů je tahoun a který se naopak zpožďuje. Jedná se o jednoduchou avšak velice názornou metodu zobrazující shluky okresů, u kterých se změny v reprodukčním chování projevují rychleji než v ostatních shlucích.

1991

Nejprve se podíváme na rok 1991. Dle dostupné literatury zabývající se výraznými změnami v demografickém chování obyvatelstva v Česku se dočteme, že za počátek výrazných změn v demografickém chování obyvatelstva v Česku je považován rok 1992–1993 (Rychtaříková 1997, Fialová–Kučera, 1996). Z výsledků analýzy z kapitoly 5 však vidíme, že již v roce 1991 byly u některých okresů zaznamenány trendy charakteristické pro druhý demografický přechod. Jedná se zejména o okres Hl. m. Praha, kde při analýze plodnosti, tedy nejdůležitějšího faktoru ovlivňujícího reprodukci obyvatelstva, můžeme vidět, že oproti ostatním okresům byla úhrnná plodnost v Hl. m. Praha v roce 1991 na nízké úrovni.

Na obr. 22 se nám vydělují dva okresy, které vytvořily samostatný shluk č. 1. Tento shluk je tvořen okresy Hl. m. Praha a Brno-město, tedy dvěma největšími městy v Česku. Z toho tedy lze usuzovat, že městské prostředí nabízející více možností pro jednotlivce či mladé páry hraje důležitou roli při formování rodiny a narození dítěte. Zajímavý je fakt, že ke shluku č. 1 nebyl přiřazen okres Plzeň-město, a to i přestože, jak bylo popsáno v kapitole 5, zde byla v roce 1991 jedna z nejnižších plodností a okres Plzeň-město byl z hlediska intenzity plodnosti řazen k Hl. m. Praha. V okrese Brno-město, které bylo na základě statistické analýzy zařazeno k Hl. m. Praha byla plodnost ve vzestupně srovnaném souboru okresů až čtrnáctá nejnižší. Faktem, který však stojí za tím, že tyto tři okresy nejsou ve společném shluku, který by vyděloval „městské“ okresy, není rozdílná úroveň plodnosti, ale rozdílná úroveň ukazatelů průměrného věku matek při narození prvního dítěte a průměrného věku žen při prvním sňatku. V okrese Plzeň-město byly obě dvě tyto hodnoty o přibližně 1,4 roků nižší než v okrese Hl. m. Praha resp. o 0,8 roků nižší než v okrese Brno-město. Zejména tyto rozdíly tedy diferencují Hl. m. Praha a Brno-město oproti ostatním okresům a vytvářejí samostatný shluk okresů.

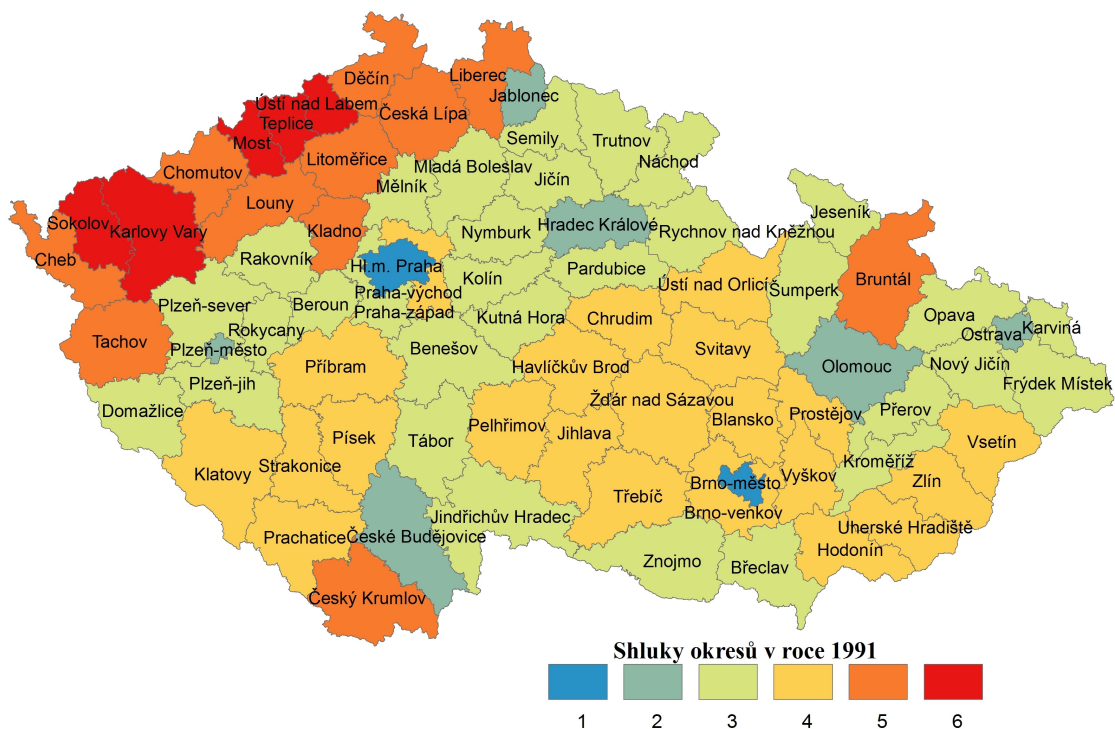
Dalšími shluky okresů, které lze na základě demografického chování vydělit, jsou shluky č. 5 a 6 (viz obr. 22). Až na okresy Český Krumlov a Bruntál jsou tyto okresy situovány na severozápadě Česka, z čehož je tedy patrná vytvářející se prostorová polarita mezi okresy Česka.

Shluk č. 6 je konkrétně tvořen okresy Sokolov, Karlovy Vary, Most, Teplice a Ústí nad Labem. Ve všech těchto vyjmenovaných okresech se podíl narozených mimo manželství

pohyboval v roce 1991 nad úrovní 20 %. Dále také všechny výše vyjmenované okresy se v roce 1991 pohybovaly mezi deseti okresy s nejvyšší zaznamenanou mírou rozvodovosti. K uvedeným faktorům, které charakterizují tento samostatný shluk, se ještě přidává vyšší úroveň úhrnné potratovosti než v ostatních okresech Česka

Shluk č. 5 následně tvoří zbylé okresy z Ústeckého a Karlovarského kraje, ke kterým se přidávají okresy Libereckého kraje Česká Lípa a Liberec a dále také okresy Český Krumlov a Bruntál. Diferencujícím faktem podobně jako pro shluk č. 6 je vyšší podíl dětí narozených mimo manželství pohybující se okolo 15 %. Obecně demografické chování obyvatel v této oblasti je z pohledu analyzovaných ukazatelů blízké okresům ve shluku č. 6. Zajímavé ale je, že k okresům ve shluku č. 4 se přiřazuje Liberec. Když se však podíváme na úroveň jednotlivých ukazatelů, vidíme, že zde je např. dvanáctý nejvyšší podíl dětí narozených mimo manželství a 10. nejvyšší hodnota úhrnné potratovosti. V roce 1991 je Liberec jediné z populačně největších českých měst, které dosahuje takových hodnot a přiřazuje se k podkrušnohorským okresům.

Obr. 22 – Shluky okresů na základě reprodukčního chování v roce 1991

Pozn.: barevná škála představuje jen příslušnost k určitému shluku okresů, nikoli intenzitu nějakého jevu

Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu ArcMap 10

Další shluk tvoří okresy (viz obr. 22 shluk č. 4), které oproti ostatním okresům mají společnou zejména nízkou úroveň podílu dětí narozených mimo manželství. Na počátku analyzovaného období, tedy v roce 1991, je zde také ještě vysoká plodnost, která přesahuje i hodnoty 2 živě narozené děti na jednu ženu. Jedná se o okresy na Českomoravské vrchovině, které z pohledu stálého poklesu úhrnné plodnosti pod předem stanovenou hranici se za ostatními okresy zpožďovaly. To znamená, že k poklesu plodnosti zde dochází jako v posledních

okresech Česka. K těmto okresům se přidávají ještě okresy na hranicích se Slovenskem a na jihozápadě Česka. Ve srovnání okresů shluku č. 4 a dalších okresů jsou zde také zaznamenány nejnížší hodnoty míry sňatečnosti.

U okresů náležících ke shluku č. 3 lze jen těžko hledat nějaká specifika demografického chování v roce 1991. Jedná se o nejpočetnější shluk okresů, které úrovní jednotlivých ukazatelů nezaznamenávají žádné výrazné odlišnosti typické pro ostatní shluky okresů.

Tab. 26 – Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 1991

Shluk	ÚP	PVN	PNMM	ÚPO	HMS	PVS	HMR	Průměrné pořadí
1	1,73 (1)	23,76 (1)	12,06 (3)	1,55 (3)	7,18 (4)	22,85 (1)	3,30 (3)	2,3
2	1,86 (2)	22,35 (2)	10,20 (4)	1,67 (4)	6,97 (3)	21,53 (2)	3,08 (4)	3,0
3	1,88 (4)	21,88 (4)	7,78 (5)	1,50 (2)	6,84 (2)	21,07 (5)	2,66 (5)	3,9
4	1,90 (5)	21,98 (3)	5,55 (6)	1,34 (1)	6,45 (1)	21,11 (4)	2,08 (6)	3,7
5	1,90 (5)	21,60 (6)	15,33 (2)	1,72 (5)	7,19 (5)	21,07 (6)	3,48 (2)	4,4
6	1,86 (2)	21,75 (5)	21,03 (1)	1,87 (6)	7,61 (6)	21,44 (3)	4,35 (1)	3,4
ČR	1,86	22,43	9,78	1,53	6,98	21,40	2,85	

Pozn.: číslo v závorce udává pořadí shluku v rámci daného ukazatele; ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

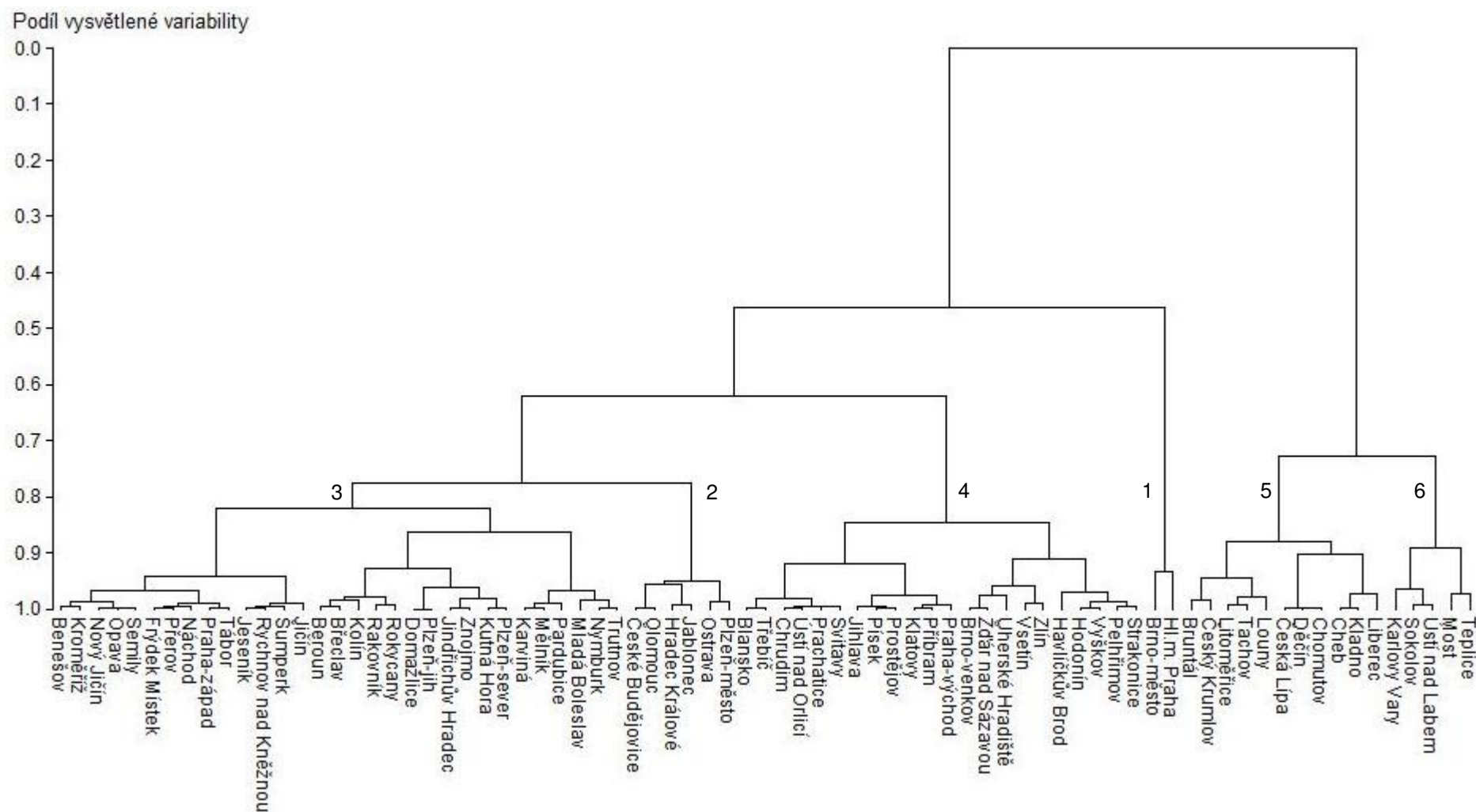
Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Z tab. 26 přibližující průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka a průměrné pořadí shluků je patrné, že shluk okresů č. 1 je v procesu proměny zavedených vzorců reprodukčního chování nejdále. Lze i na základě těchto hodnot a výše popsaných faktů konstatovat, že právě okresy náležící ve shluku č. 1, tedy Hl. m. Praha a Brno-město, jsou vůdčími okresy v procesu inovace reprodukčního chování. Podle průměrných hodnot jednotlivých ukazatelů je viditelné, že to, co diferencuje tento shluk od ostatních je nejnížší úhrnná plodnost a nejvyšší průměrný věk matek při narození prvního dítěte a průměrný věk při prvním sňatku.

V pořadí druhým shlukem, je shluk okresů č. 2, ve kterém se seskupují okresy České Budějovice, Plzeň-město, Ostrava, Hradec Králové, Olomouc a Jablonec nad Nisou. Jedná se tedy o další okresy s populačně největšími městy Česka. Shluky okresů č. 1 a 2 reagují na změny v reprodukčním chování nejrychleji a jsou inovačními okresy, na které následně reagují i další okresy.

Zajímavé jsou výsledné hodnoty u shluku č. 6, ve kterém se nacházejí okresy Most, Teplice, Ústí nad Labem, Sokolov a Karlovy Vary. Příčinnou jsou vysoká úroveň podílu dětí narozených mimo manželství a míra rozvodovosti. Zvyšující se úroveň těchto ukazatelů jsou charakteristickým rysem druhého demografického přechodu. Je však otázkou zda jsou tyto vysoké hodnoty důsledkem nových, kvalitativně odlišných vzorců reprodukčního chování, nebo zda tyto okresy jsou zatíženy ekonomickou transformací a reprodukční vývoj reaguje na vnější socioekonomické podmínky.

Obr. 23 – Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 1991

Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu SAS 9.2

Shlukem okresů, který se z časového pohledu změny reprodukčního chování obyvatelstva zpožďuje, je shluk č. 5. Tento shluk tvoří zbylé okresy v severozápadní části Česka. Z průměrných hodnot jednotlivých ukazatelů je zřejmé, že všechny hodnoty jsou ve srovnání s celým Českem podprůměrné. To znamená, že je zde zaznamenána vyšší úroveň úhrnné plodnosti a potratovosti a naopak nižší hodnoty průměrného věku matky při narození prvního dítěte a průměrného věku žen při prvním sňatku.

Vzhledem k tomu, že neexistuje ukazatel, který by vyčíslil úroveň změn v reprodukčním chování obyvatelstva, tak zvolená metoda stanovení průměrného pořadí přibližuje komplexní pohled na všechny analyzované ukazatele v daných shlucích okresů.

Výsledkem regionalizace na základě reprodukčního chování obyvatelstva v okresech Česka v roce 1991 je rozdílná úroveň přijímání nových vzorců reprodukčního chování, ale také prostorové seskupení jednotlivých okresů. Tím je myšleno, že poloha jednotlivých okresů je faktorem ovlivňující demografické chování na počátku devadesátých let. Tento fakt lze právě pozorovat na obr. 22, kde jednotlivé shluky tvoří kompaktní území se specifickým demografickým chováním pro daný region.

1995

Dalším rokem, ve kterém bude představena regionalizace okresů Česka, je rok 1995. V porovnání s rokem předchozí regionalizace, tedy s rokem 1991, vidíme, že se nám vytváří totožný shluk tvořen okresy Hl. m. Praha a Brno-město. Dále také shluk okresů v podkrušnohoří, ale také se vytvořily shluky, které nelze jednoznačně v rámci území Česka prostorově umístit. Přetrvávají tedy regionální rozdíly v demografickém chování obyvatelstva Česka mezi Hl. m. Praha a Brno-město, podkrušnohorskou oblastí a ostatními okresy. Jak je patrné z obr. 24, na základě podobného demografického chování lze ještě specifikovat kompaktnější územní celek na východě Česka (shluk č. 6), ke kterému se však přidávají některé okresy v české části. Nelze proto tento shluk z geografického pohledu přímo pojmenovat. Oproti roku 1991 také můžeme pozorovat, že se vytratil samostatný shluk okresů, ve kterém se koncentrovaly okresy ležící na Českomoravské vrchovině.

Jak již bylo řečeno okresy Hl. m. Praha a Brno-město vytvářejí samostatný shluk č. 1. Podobně jako tomu bylo v roce 1991, kdy diferencujícím faktorem jsou vysoké hodnoty průměrného věku žen při prvním sňatku a průměrného věku matek při narození prvního dítěte. Dále je zde také ve vzestupně uspořádaném souboru okresů druhá a čtvrtá nejnižší úroveň úhrnné plodnosti. Tyto dva okresy vykazují znaky charakteristické pro koncept druhého demografického přechodu a lze tedy o nich hovořit jako o vůdčích regionech Česka, kde se přeměna dosud zavedených vzorců demografického chování projevila nejdříve.

Podobně jako v roce 1991 se i v roce 1995 vytvořil shluk okresů v podkrušnohorské oblasti, ke kterému se přidávají okresy Bruntál a Jeseník. Nevytvořily se však zde již dva shluky jako v roce 1991 nýbrž jen jeden, ze kterého se odpojily okresy Karlovy Vary, Liberec a Litoměřice. Okresy náležící do shluku č. 6 jsou oproti ostatním okresům typické stále vyšší úrovní úhrnné potratovosti a také zde dochází k rapidnímu růstu podílu dětí narozených mimo manželství. Z pohledu územního šíření změn je tedy možné poukázat na určitou homogenizaci demografického vývoje tohoto regionu, kdy se nám oproti roku 1991 vytváří kompaktnější

územní celek.

Obr. 24 – Shluky okresů na základě demografického chování v roce 1995

Pozn.: barevná škála představuje jen příslušnost k určitému shluku okresů, nikoli intenzitu nějakého jevu

Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu ArcMap 10

Z pohledu časového a prostorového vývoje změn v demografickém chování je také zajímavý shluk č. 2. Tento shluk je tvořen okresy, ve kterých se nachází sedm z deseti populačně největších českých měst, přičemž další dvě města Praha a Brno tvoří samostatný shluk. Kromě těchto sedmi okresů jsou součástí shluku č. 2 také okresy v zázemí hlavního města, tedy Praha-západ a Praha-východ a také okresy Kladno, Karlovy Vary, Jablonec nad Nisou a Trutnov. Specifikem těchto okresů je úroveň úhrnné plodnosti, která se zde pohybuje oproti ostatním okresům na relativně nízké úrovni v intervalu okolo 1,15–1,3 a ve srovnání s rokem 1991 zde dochází rapidnímu poklesu intenzity plodnosti. Příkladem mohou být např. okresy Liberec, Olomouc, Ostrava, kde v roce 1991 byla úhrnná plodnost na úrovni okolo hodnoty 1,85 a o čtyři roky později již jen 1,2. Dochází zde také k nejvyššímu nárůstu průměrného věku žen uzavírajících první sňatek. Oproti roku 1991 se okresy Praha-západ a Praha-východ více přibližují demografickému chování v Hl. m. Prahy. To znamená, že zázemí Hl. m. Prahy bylo do určité míry ovlivněno vývojem ve svém jádru a dochází zde k prostorovému šíření nových vzorců demografického chování. To samé můžeme ale říci i o zbytku okresů náležících ke shluku č. 2, kdy tyto okresy se demografickým chováním přibližují okresům Hl. m. Praha a Brno-město. Vidíme tedy hierarchické šíření změn z populačně největších regionů do regionů menších.

Shluky č. 3 a 4 v roce 1995 jsou svým vnitřním složením okresů zcela odlišné od shluků v roce 1991. Vydělují se jen okresy na českomoravské vrchovině, které tvoří shluk č. 4.

U těchto okresů lze pozorovat ve srovnání s ostatními okresy úhrnnou plodnost ještě na poměrně vysoké úrovni, která dosahuje průměrné hodnoty 1,36 živě narozeného dítěte na jednu ženu. Ve shlucích č. 3 a 4 je také ještě charakteristická nízká úroveň podílu dětí narozených mimo manželství. Vzhledem k tomu, že oba shluky okresů jsou početně velké, je složité vyznačit zde nějaké charakteristické demografické chování. Obdobně jako v jiných okresech zde dochází ke změnám v demografickém chování, ovšem tyto změny se neprojevují v takovém rozsahu jako např. u shluků č. 3 a 4, ale jedná se o plynulou transformaci demografického chování. Z prostorového pohledu šíření změn je viditelné rozšiřování území v západním směru od hranic se Slovenskem.

Tab. 27 – Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 1995

Shluk	ÚP	PVN	PNMM	ÚPO	HMS	PVS	HMR	Průměrné pořadí
1	1,16 (1)	24,50 (1)	17,02 (3)	0,75 (1)	5,48 (5)	24,07 (1)	3,53 (1)	1,9
2	1,24 (2)	22,87 (2)	18,39 (2)	0,89 (5)	5,30 (4)	22,58 (2)	3,44 (2)	2,7
3	1,29 (3)	22,81 (3)	10,49 (5)	0,75 (1)	5,08 (1)	22,13 (4)	2,54 (5)	3,1
4	1,36 (6)	22,34 (5)	9,82 (6)	0,79 (3)	5,15 (2)	21,72 (6)	2,42 (6)	4,9
5	1,31 (4)	22,45 (4)	14,27 (4)	0,85 (4)	5,50 (6)	21,94 (5)	3,14 (4)	4,4
6	1,32 (5)	22,19 (6)	28,31 (1)	1,08 (6)	5,16 (3)	22,14 (3)	3,44 (2)	3,7
ČR	1,28	23,32	15,51	0,84	5,32	22,40	3,01	

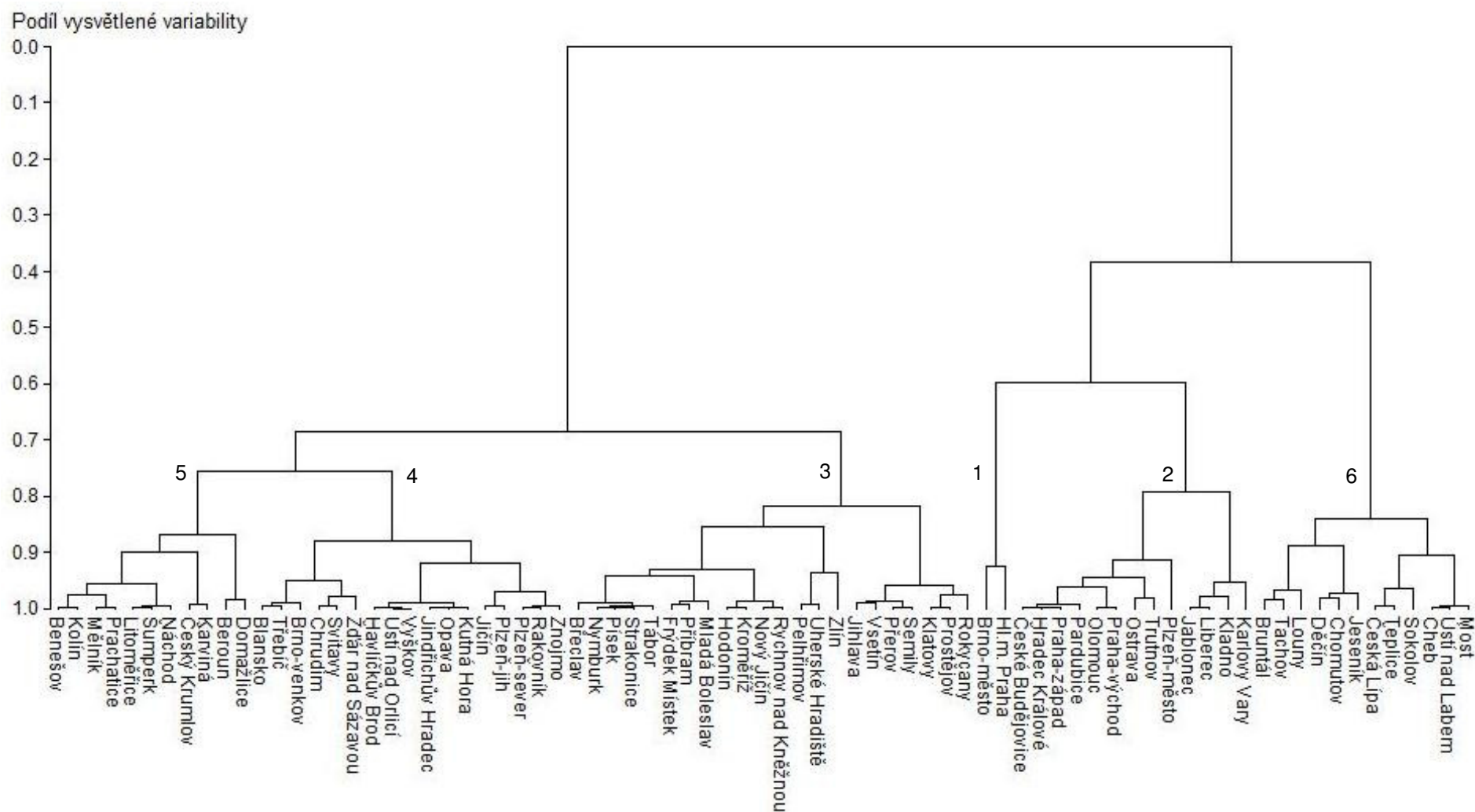
Pozn.: číslo v závorce udává pořadí shluku v rámci daného ukazatele; ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti
Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Opět na základě tab. 27 můžeme pozorovat shluky okresů č 1 a 2 na prvních dvou pořadí, což znamená, že se zde změny v reprodukčním chování obyvatelstva projevují stále nejrychleji a úroveň jednotlivých ukazatelů je zde ve srovnání s ostatními shluky a celým Českem nadprůměrná. Zajímavé je, že na pomyslné třetí místo se dostává shluk č. 3 (složení shluku viz obr 24).

V roce 1995 vidíme tedy rozšiřující se vliv reprodukčního chování z okresů Hl. m. Praha a Brno-město do dalších okresů s populačně největšími českými městy. Projevuje se zde tedy v určité míře geografická difuze a šíření inovací ve směru od největších českých měst

Obr. 25 – Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 1995

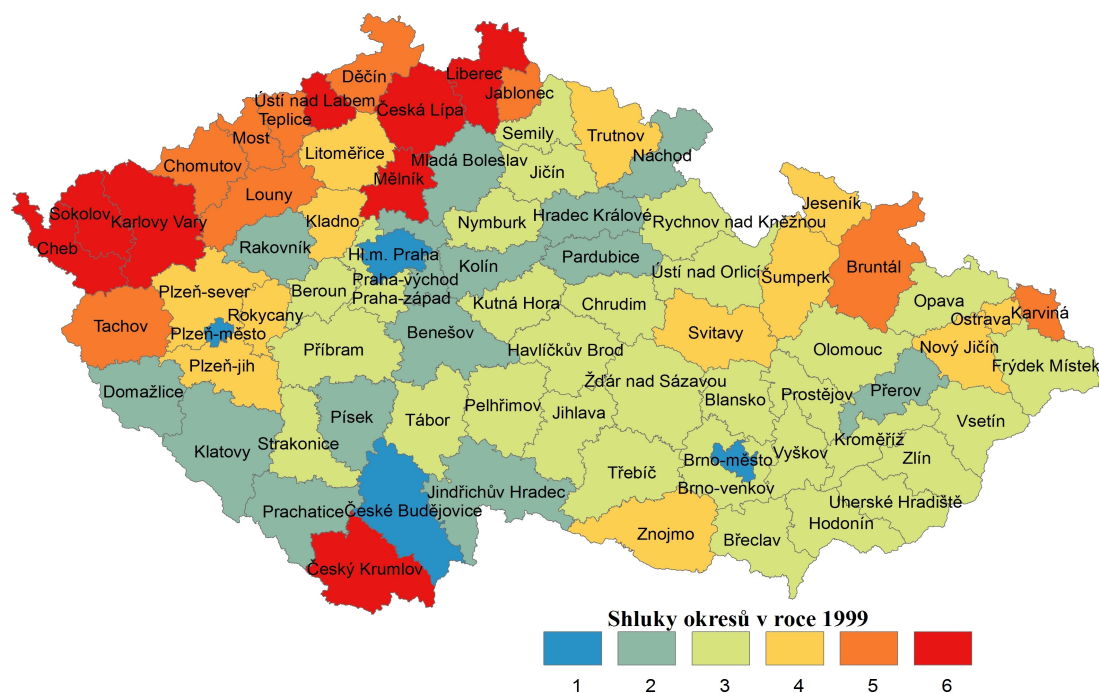

Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu SAS 9.2

1999

Rok 1999 je v demografické reprodukci obyvatelstva v Česku zapsán jako rok historicky nejnižší plodnosti. Mezi roky 1991–1999 dochází u ukazatelů úhrnné plodnosti, úhrnné potratovosti, míry sňatečnosti a rozvodovosti ke snižování meziokresní variability. Naopak roste diferenciace z pohledu podílu dětí narozených mimo manželství, kde v některých podkrušnohorských okresech došlo ke zvýšení podílu o více jak 100 %. Rostoucí diferenciace, i když v daleko menší míře než u podílu narozených mimo manželský svazek, je také pozorovatelná u ukazatele průměrného věku matek při narození prvního dítěte a také u ukazatele průměrného věku žen při prvním sňatku.

Obr. 26 – Shluky okresů na základě demografického chování v roce 1999

Pozn.: barevná škála představuje jen příslušnost k určitému shluku okresů, nikoli intenzitu nějakého jevu

Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu ArcMap 10

Z výše uvedené charakteristiky je tedy patrné, že obecně ve všech okresech dochází z pohledu meziokresní variability ke sjednocování demografického chování. To platí zejména pro intenzitu plodnosti, která je nejdůležitějším faktorem ovlivňující reprodukci v Česku po roce 1989. Úhrnná plodnost se v okresech Česka v roce 1999 pohybuje mezi hodnotami 1,04–1,32 živě narozeného dítěte jedné ženě. To, co diferencuje jednotlivé okresy a stojí v pozadí regionalizace okresů v roce 1999 je zejména podíl narozených dětí mimo manželství. Jak již bylo zmíněno v kapitole 5, vytváří se nám zde prostorová polarita mezi severozápadní a jihovýchodní částí Česka. Obdobně jako v roce 1991 se vydělují shluky (shluk č. 5 a 6) okresů na severozápadě území Česka. Shluk č. 6, ve které se mj. nachází okres Liberec spolu s okresy např. Ústí nad Labem, Karlovy Vary a Sokolov, je charakteristický právě vysokým podílem dětí narozených mimo manželství, kdy v Liberci se tento podíl pohybuje okolo hodnoty 30 % a v dalších okresech shluku č. 6 je tato hodnota ještě vyšší. Společné pro tyto okresy je také úroveň plodnosti, která se pohybuje v intervalu od 1,14 do 1,23. To znamená, že se jedná

o spíše vyšší hodnoty úhrnné plodnosti. Z prostorového hlediska je zajímavý odklon okresu Liberec od dalších okresů s velkými českými městy a znovu vytvořená diferenciace mezi okresy v podkrušnohorské oblasti.

Ve srovnání s roky 1991 a 1995 se nevytvořil samostatný sluk, ve kterém by se seskupily okresy Hl. m. Praha a Brno-město, tak jak tomu bylo u předešlých dvou regionalizací. To koresponduje s tvrzením, že rozdíly v demografickém chování se v čase zmenšují. K okresům Hl. m. Praha a Brno-město se nejdříve přidávají okresy Plzeň-město a České Budějovice, které jsou ve vyšší úrovni seskupování následovány dalšími okresy (viz dendrogram na obr. 27). Z populačně velkých měst Česka, které v předešlé regionalizaci tvořily společný shluk a demografickým chováním se přibližovaly okresům Hl. m. Praha a Brno-město, se okresy Liberec, Ostrava a Olomouc odpojily k jiným shlukům. To znamená, že když jsme u regionalizace v roce 1995 mluvili o sbližování okresů s populačně největšími městy, tak v roce 1999 tento fakt platí jen v omezené míře. Jednoduše lze konstatovat, že proces geografické difuze zde pozorovat jen částečně.

Z obr. 26 je také zřejmé, že se na základě podobného reprodukčního chování v jednotlivých okresech Česka vydělují dvě oblasti. První oblastí jsou podkrušnohorské okresy a druhou je východní část Česka, včetně Českomoravské vrchoviny. Tak jak byl v určité míře mezi roky 1991–1995 pozorovatelný difúzní trend, kdy se z pohledu demografického chování začaly k okresům Hl. m. Praha a Brno-město přibližovat okresy s největšími českými městy (např. Plzeň-město, Ostrava, Olomouc, České Budějovice), tak mezi roky 1995–1999 je zřetelné podobné demografické chování pro okresy na východě Česka. V regionalizaci okresů v roce 1995 bylo zmíněno rozšiřování území směrem na západ od slovenských hranic a v roce 1999 se tento trend dále rozšiřuje na západ a shluk okresů č. 3 již tvoří s určitými výjimkami všechny okresy nacházející se na Českomoravské vrchovině a na východě Česka. Typickým znakem společným pro shluk okresů č. 3 je podíl dětí narozených mimo manželství, kde v některých okresech tento podíl nepřekročil hodnotu 10 % a v dalších okresech je podíl dětí narozených mimo manželství menší než 15 %. Avšak tento podíl pomalu narůstá, tak jak je to typické pro koncept druhého demografického přechodu.

Tab. 28 – Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 1999

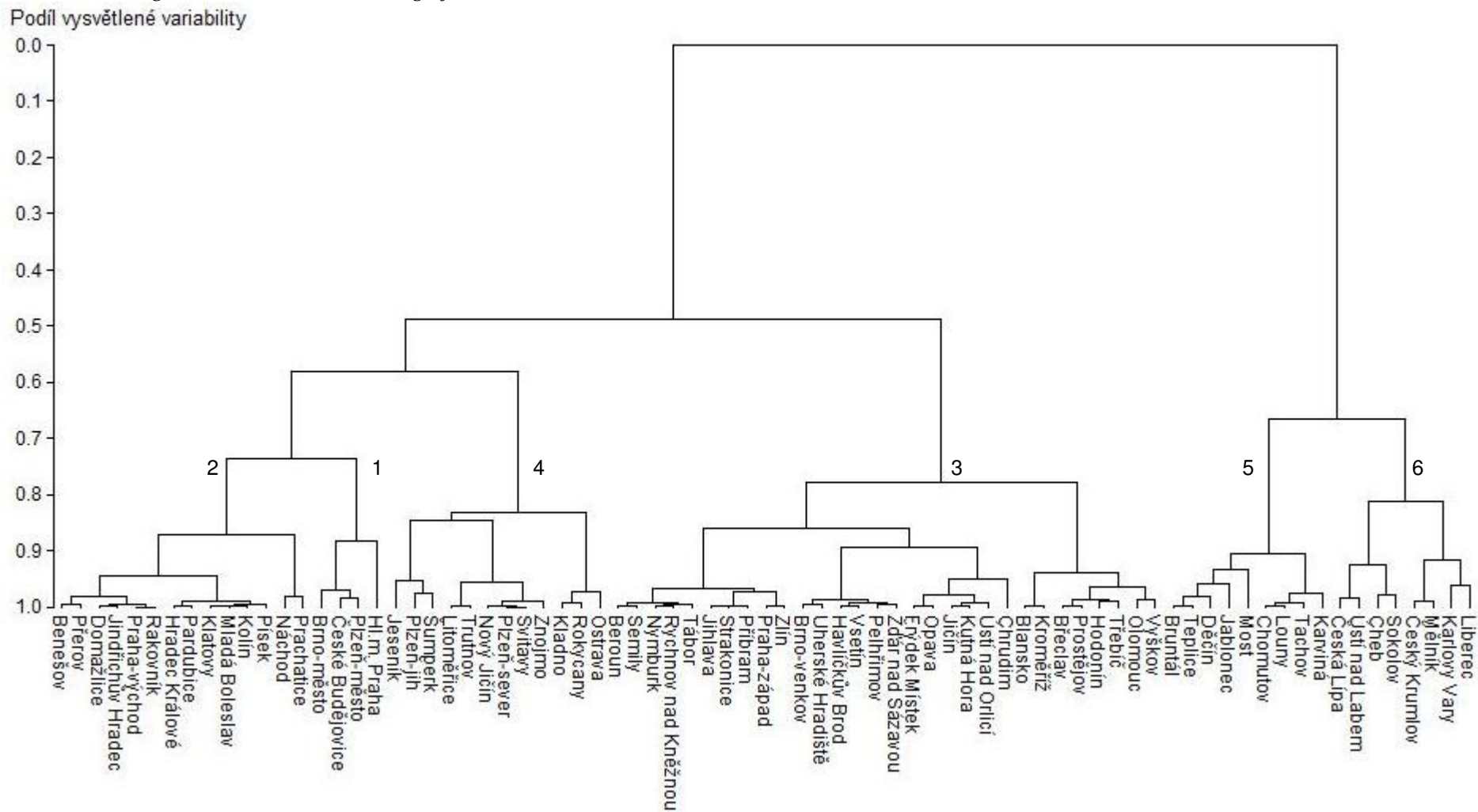
Shluk	ÚP	PVN	PNMM	ÚPO	HMS	PVS	HMR	Průměrné pořadí
1	1,07 (1)	25,46 (1)	20,26 (4)	0,73 (4)	5,61 (5)	24,85 (1)	2,47 (2)	2,6
2	1,16 (5)	24,23 (2)	16,20 (5)	0,69 (2)	5,34 (4)	23,78 (4)	2,44 (4)	3,7
3	1,15 (3)	24,20 (3)	13,67 (6)	0,61 (1)	4,99 (3)	23,63 (6)	1,97 (6)	4,0
4	1,13 (2)	23,81 (5)	21,89 (3)	0,71 (3)	4,92 (2)	23,75 (5)	2,22 (5)	3,6
5	1,15 (3)	23,52 (6)	34,59 (1)	0,88 (5)	4,91 (1)	24,16 (3)	2,47 (2)	3,0
6	1,19 (6)	23,96 (4)	33,48 (2)	0,88 (5)	5,71 (6)	24,28 (2)	2,84 (1)	3,7
ČR	1,13	24,59	20,52	0,70	5,21	24,10	2,30	

Pozn.: číslo v závorce udává pořadí shluku v rámci daného ukazatele; ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímá standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímá standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Obr. 27 – Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 1999

Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu SAS 9.2

2004

Od počátku nového století se začínají projevovat určité změny v demografické reprodukci odlišné od vývoje v devadesátých letech. Tou nejzásadnější změnou je růst počtu každoročně narozených dětí., který od roku 2006 začíná početně převyšovat zemřelé a Česko zaznamenává kladný přirozený přírůstek. Plodnost začínají realizovat zejména ty ženy, které ji v devadesátých letech odkládaly. V tomto období nadále lze také pozorovat trendy typické pro druhý demografický přechod. Stále se zvyšuje průměrný věk matek při narození prvního dítěte, což souvisí právě s odkládáním rození dětí do vyššího věku žen, a plynule se také zvyšuje průměrný věk vstupu do prvního manželství. Počet každoročně uzavřených sňatků však nadále klesá a úhrnná rozvodovost se stabilizuje na vysoké úrovni, těsně pod hranicí 50 %.

Z pohledu regionálního vývoje probíhal demografický vývoj po roce 2000 podobně ve všech okresech. To znamená, že na celém území Česka dochází mj. k plynulému růstu plodnosti, průměrného věku matek při narození prvního dítěte a průměrného věku žen při prvním sňatku atd. Co se týká právě intenzity plodnosti, která v novém tisíciletí zaznamenává největší progres ze všech analyzovaných ukazatelů, můžeme vidět, že ve všech okresech nedochází k opětovnému růstu plodnosti ve stejné intenzitě. Lze pozorovat vůdčí okresy (např. Ústí nad Labem, Děčín, Praha-východ), ve kterých se úhrnná plodnost zvýšila po roce 2001 téměř okamžitě a naopak okresy, kde se hodnoty úhrnné plodnosti v roce 2009 pohybovaly ještě okolo 1,35 živě narozeného dítěte na jednu ženu (např. okresy Hodonín, Zlín, Kroměříž). Z obr. 11d (kapitola 5), který poukazuje na roky, kdy v daném okrese dochází ke stálému růstu plodnosti nad hranici 1,3, lze konstatovat, že k nejrychlejšímu růstu plodnosti dochází v okresech Ústeckého a Karlovarského kraje a naopak nejpomaleji roste na jihovýchodě Česka.

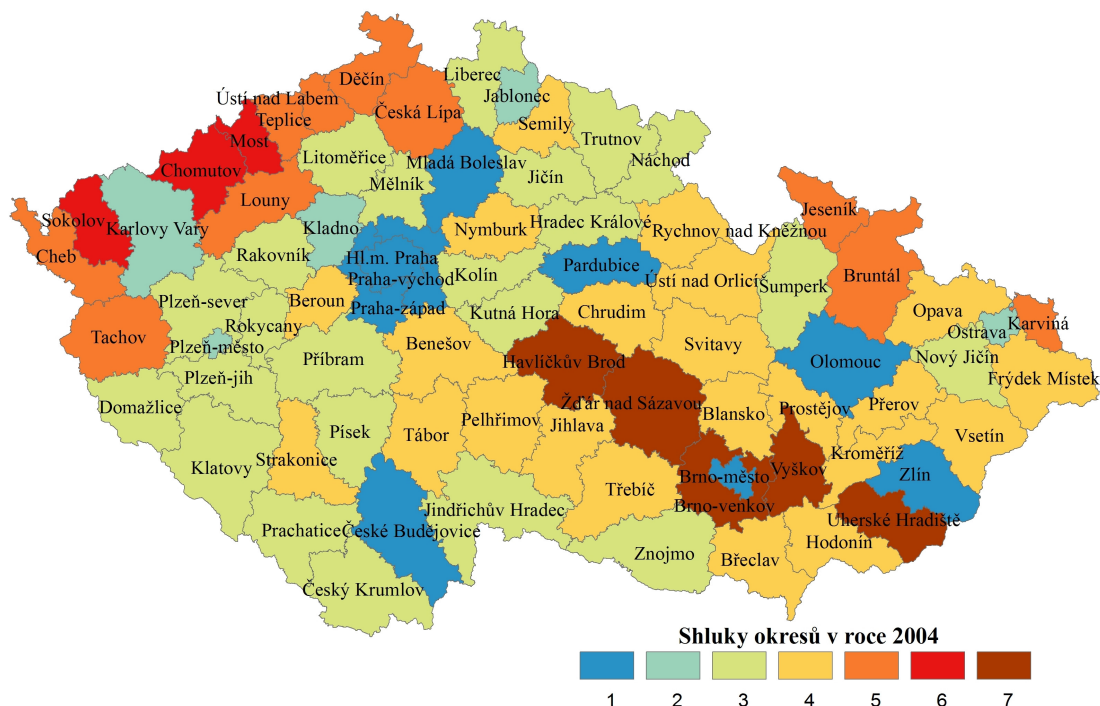
V roce 2004 se na základě typického reprodukčního chování vytvořilo celkem sedm shluků okresů. Ve srovnání s rokem 1999 se první shluk okresů početně rozšířil o další okresy s populačně velkými českými městy (Olomouc, Pardubice, Zlín). Zajímavý je také fakt šíření inovací do zázemí Hl. m. Prahy (viz obr. 28). Shluk č. 1 je také opět shlukem s nejnižším průměrným pořadím, i když tato hodnota neustále roste, což znamená, že okresy v tomto shluku ztrácejí na dominanci v rychlosti přijímání nových vzorců reprodukčního chování. V roce 2004 a 2009 byla provedena změna určování pořadí jednotlivých shluků v rámci ukazatele úhrnné plodnosti. V předchozích letech bylo cílem stanovit, ve kterých shlucích okresů úhrnná plodnost klesala nejdříve. Naopak s ohledem na rostoucí plodnost v novém tisíciletí je cílem určit ty shluky popř. okresy, ve kterých dochází k opětovnému růstu úhrnné plodnosti nejdříve, tedy okresy, které jako první inovují reprodukční chování.

Opět se také seskupují okresy v podkrušnohoří (shluky č. 5 a 6), přičemž dle předkládané tab. 29 zobrazující průměrné hodnoty jednotlivých ukazatelů a průměrné pořadí, je vidět, že okresy náležící do těchto shluků v rychlosti přeměny reprodukčního chování na pomyslném druhém a třetím místě. Ve srovnání s ostatními shluky je zde úroveň úhrnné plodnosti nejvyšší. Dále jsou stále tyto shluky okresů charakteristické vysokým podílem dětí narozených mimo manželský svazek a také i vyšší úrovní úhrnné potratovosti.

Na posledních místech v rychlosti změn v reprodukčním chování obyvatelstva jsou shluky okresů č. 4 a 7. Byla zde zaznamenána nejnižší úroveň průměrné hodnoty úhrnné plodnosti, podílu dětí narozených mimo manželství a průměrného věku žen při prvním sňatku. Z těchto

charakteristik se lze domnívat, že okresy náležících do těchto shluků se v procesu inovace reprodukčního chování zpožďují. Podobně jako tomu bylo při poklesu plodnosti, kdy se zpožďovaly okresy na Českomoravské vrchovině, tak i při opětovném růstu plodnosti se tyto okresy zpožďují. Z toho lze usuzovat, že pokles plodnosti trvá určitou dobu bez ohledu na počátek poklesu intenzity

Obr. 28 – Shluky okresů na základě reprodukčního chování v roce 2004

Pozn.: barevná škála představuje jen příslušnost k určitému shluku okresů, nikoli intenzitu nějakého jevu

Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu ArcMap 10

Tab. 29 – Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 2004

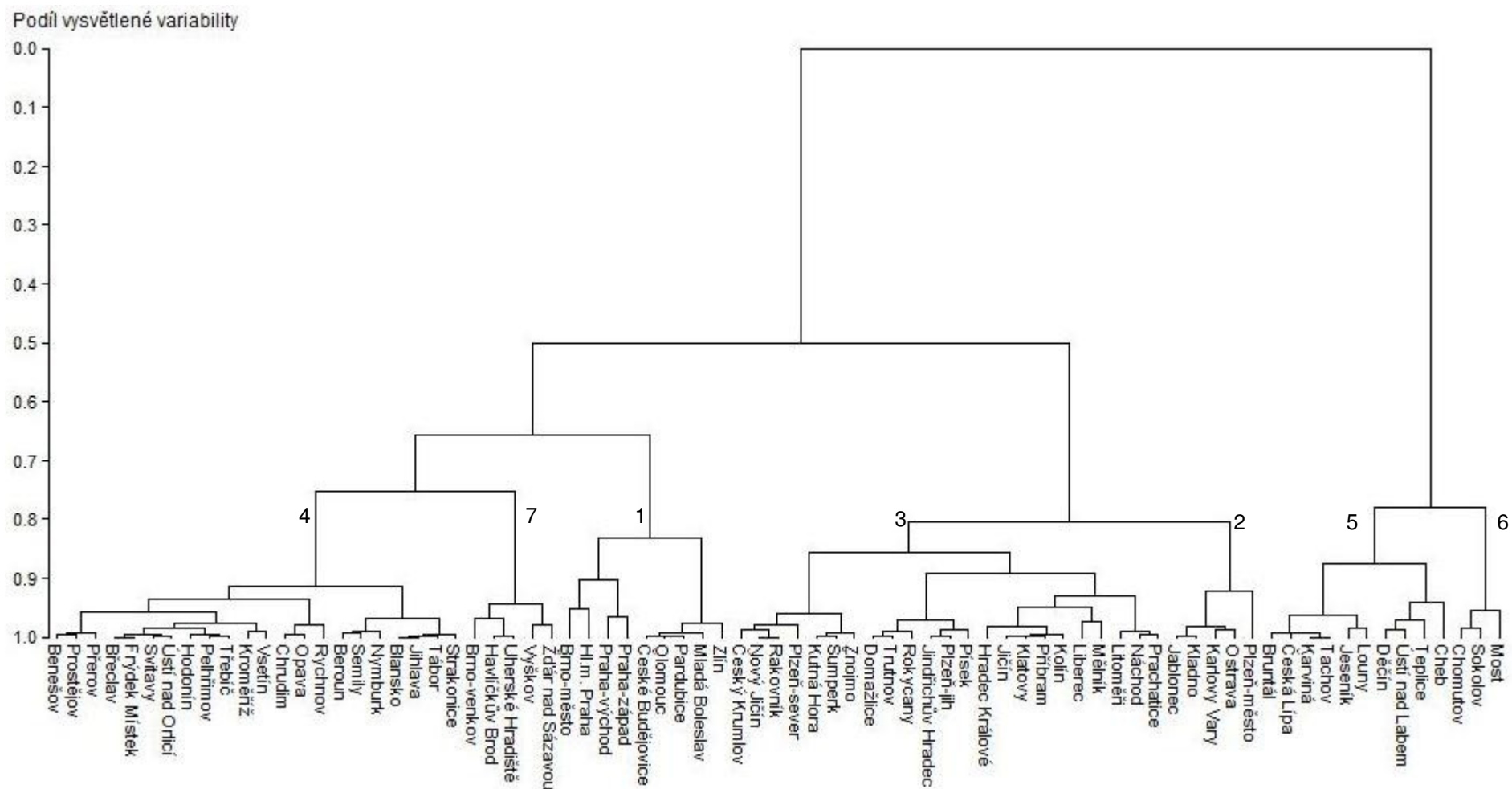
Shluk	ÚP	PVN	PNMM	ÚPO	HMS	PVS	HMR	Průměrné pořadí
1	1,22 (4)	27,34 (1)	25,11 (5)	0,49 (2)	5,31 (6)	26,64 (1)	3,29 (4)	3,3
2	1,23 (3)	26,38 (3)	37,37 (3)	0,67 (5)	5,57 (7)	26,57 (2)	3,75 (3)	3,7
3	1,22 (4)	26,10 (5)	30,64 (4)	0,56 (4)	4,91 (3)	26,06 (5)	3,18 (5)	4,3
4	1,21 (6)	26,28 (4)	24,85 (6)	0,49 (2)	4,65 (1)	25,85 (6)	2,68 (6)	4,4
5	1,28 (2)	25,49 (6)	45,20 (2)	0,73 (6)	5,05 (4)	26,26 (3)	3,75 (2)	3,6
6	1,32 (1)	24,65 (7)	53,98 (1)	0,74 (7)	5,05 (4)	26,24 (4)	4,22 (1)	3,6
7	1,21 (6)	26,61 (2)	18,39 (7)	0,42 (1)	4,65 (1)	25,56 (7)	2,32 (7)	4,4
ČR	1,23	26,31	30,47	0,55	5,04	26,30	3,24	

Pozn.: číslo v závorce udává pořadí shluku v rámci daného ukazatele; ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímá standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímá standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

Obr. 29 – Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 2004

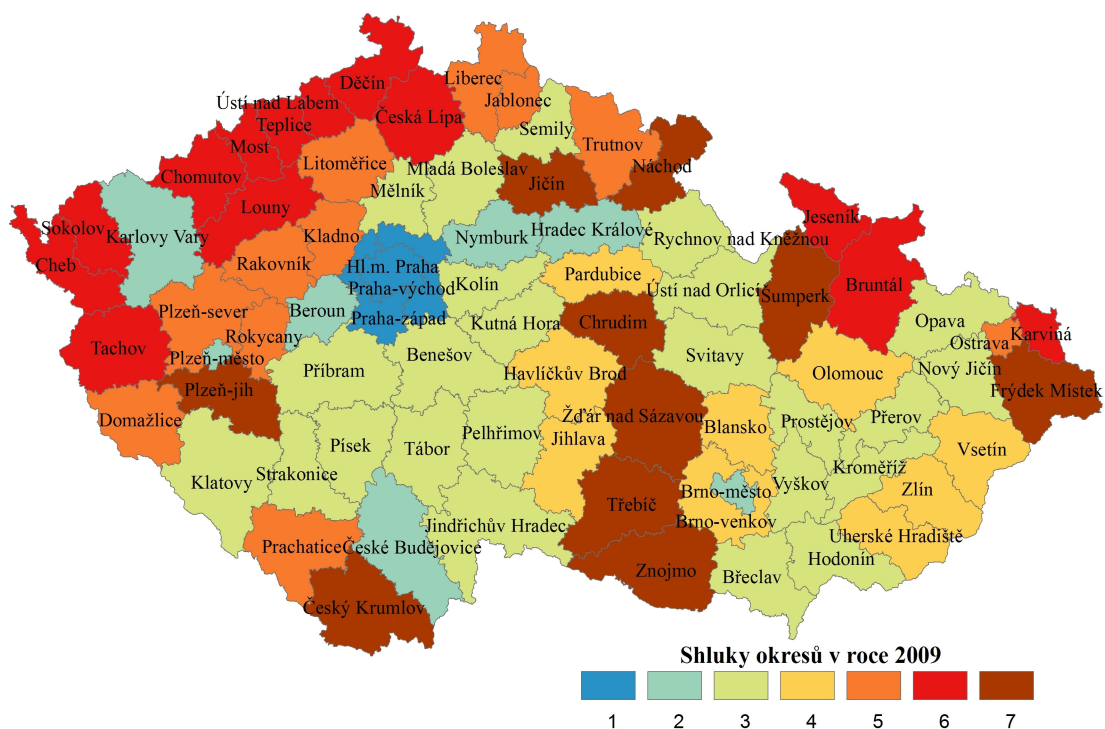
Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu SAS 9.2

2009

V roce 2009 ve srovnání s rokem 1991 dochází ke snižování meziokresní diferenciace z pohledu hodnot ukazatelů reprodukčního chování obyvatelstva. Jedná se tedy o konvergenční trendy jednotlivých ukazatelů

První shluk okresů demografické regionalizace v roce 2009 naznačuje rozdílné reprodukční chování v Hl. m. Praha a ve dvou okresech v zázemí hlavního města, tedy v okresech Praha-východ a Praha-západ. Z obr. 31 průběhu seskupování jednotlivých okresů, vidíme, že nejdříve se shlukují okresy Praha-východ a Praha-západ a až později se k nim přidává Hl. m. Praha, neboť demografické chování v těchto třech okresech není zcela shodné. Rozdíl je zejména v intenzitě plodnosti, která v roce 2009 v okrese Praha-západ a Praha-východ dosahuje hodnot 1,81 resp. 1,72, zatímco v Hl. m. Praha jen 1,37. Ostatní ukazatele především oba ukazatele průměrného věku, jak matek při narození prvního dítěte, tak žen při vstupu do první manželství vykazují podobné hodnoty, které ve srovnání s ostatními okresy jsou nejvyšší v celém Česku. Z pohledu regionálního demografického vývoje od roku 2001 se tyto tři okresy na základě reprodukčního chování vydělují od zbytku okresů Česka.

Obr. 30 – Shluky okresů na základě reprodukčního chování v roce 2009

Pozn.: barevná škála představuje jen příslušnost k určitému shluku okresů, nikoli intenzitu nějakého jevu

Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu ArcMap 10

Shluk č. 2 (viz obr. 30 a 31) tvoří celkem sedm okresů, z nichž dva jsou tzv. "městske" okresy (Plzeň-město a Brno-město) a další dva jsou okresy s městy, které patří mezi deset populačně největších v Česku – České Budějovice a Hradec Králové. K těmto výše vyjmenovaným se ještě přidávají Beroun, Nymburk a Karlovy Vary. Pro tyto okresy jsou typické podobné trendy jako pro shluk č. 5. Jedná se ve srovnání se zbývajících okresy o vysoký průměrný věk matek při

narození dítěte a průměrný věk žen při prvním sňatku. Co se týká úhrnné plodnosti v roce 2009, tak ta se zde pohybuje okolo hodnoty 1,5.

Další okresy s populačně velkými městy Česka, jedná se např. o Liberec, Ostravu, Olomouc a Pardubice, se ke shluku č. 3 nepřiradily, ale objevují se ve shlucích č. 4 resp. č. 5. Jak je také patrné z obr. 30, shluk okresů č. 3 je početně největší a poukazuje to na možný fakt homogenizace demografického chování obyvatelstva v okresech Česka v novém tisíciletí.

Dalším typickým shlukem jsou podkrušnohorské okresy Ústeckého a Karlovarského kraje (shluk č. 6). S určitými změnami ve složení jednotlivých okresů, se tento shluk vytvářel ve všech čtyřech rocích, ve kterých byla provedena regionalizace. Stále je zde specifický vysoký podíl dětí narozených mimo manželství, i přestože meziokresní diferenciace klesá. Dalším faktem, který stojí v pozadí podobného demografického vývoje v této oblasti je úhrnná potratovost, kdy prvních šest okresů s nejvyššími hodnotami úhrnné potratovosti je právě seskupeno ve shluku č. 6. Podobná charakteristika platí i u míry rozvodovosti, kdy ve vzestupně uspořádaném souboru na základě hodnot míry rozvodovosti v roce 2009 v okresech Česka, se mezi prvními deseti objevuje šest okresů seskupených ve shluku č. 6. Tato charakteristika poukazuje na problémy spojené s touto oblastí. To znamená přetrvávající vysoká míra nezaměstnanosti, sociální problémy a problémy spjaté obecně s ekonomickou transformací po roce 1989.

Tab. 30 – Průměrné hodnoty ukazatelů v jednotlivých shlucích okresů Česka, 2009

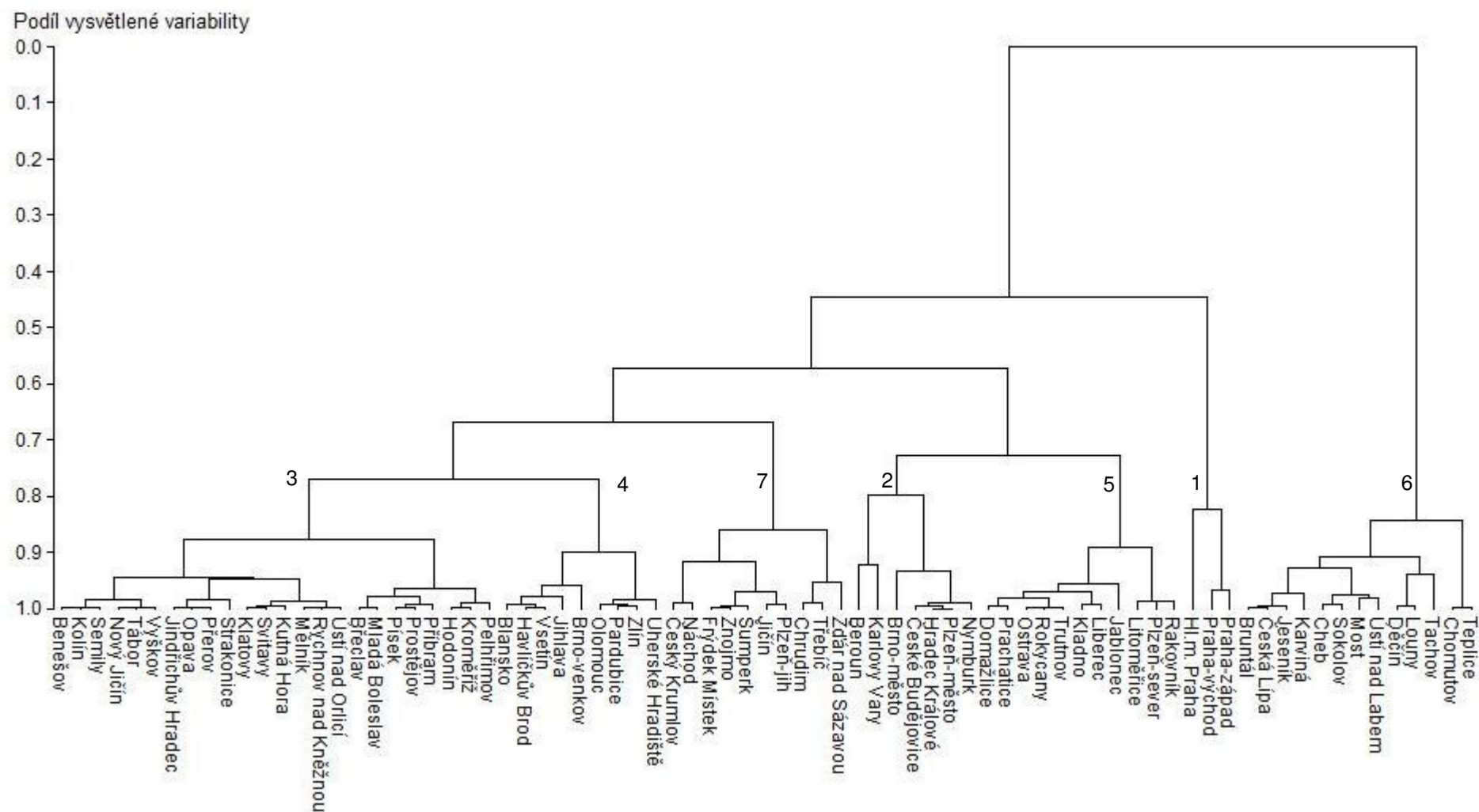
Shluk	ÚP		PVN		PNMM		ÚPO		HMS		PVS		HMR		Průměrné pořadí
1	1,63	(1)	29,70	(1)	28,74	(7)	0,49	(2)	4,82	(7)	29,06	(1)	2,47	(6)	3,6
2	1,50	(5)	28,40	(2)	37,09	(5)	0,57	(5)	4,71	(6)	28,23	(2)	3,11	(2)	3,9
3	1,48	(6)	27,56	(4)	37,26	(4)	0,49	(2)	4,48	(2)	27,55	(5)	2,66	(4)	3,9
4	1,46	(7)	27,98	(3)	31,51	(6)	0,43	(1)	4,50	(3)	27,54	(6)	2,46	(7)	4,7
5	1,51	(4)	27,30	(5)	42,32	(2)	0,58	(6)	4,67	(5)	27,71	(4)	2,99	(3)	4,1
6	1,55	(2)	26,27	(7)	55,03	(1)	0,71	(7)	4,63	(4)	27,98	(3)	3,24	(1)	3,6
7	1,54	(3)	27,12	(6)	37,98	(3)	0,51	(4)	4,30	(1)	26,97	(7)	2,54	(5)	4,1
ČR	1,49		27,44		38,73		0,53		4,56		27,90		2,78		

Pozn.: číslo v závorce udává pořadí shluku v rámci daného ukazatele; ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, výpočty autora

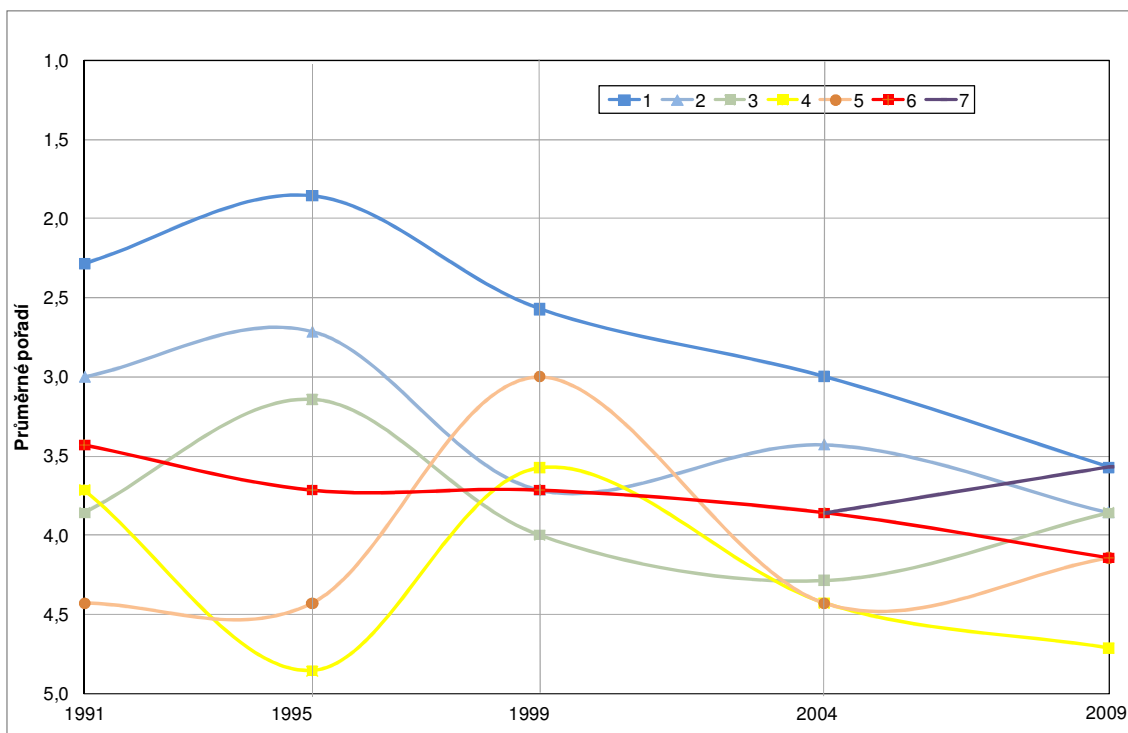
Obr. 31 – Dendrogram okresů na základě demografického chování v roce 2009

Zdroj: výpočty autora na základě dat z ČSÚ, výstup z programu SAS 9.2

Metoda stanovení průměrného pořadí na základě průměrných hodnot jednotlivých ukazatelů pro každý rok regionalizace poskytla představu jak o úrovni reprodukčního vývoje okresů Česka seskupených do shluků, tak i o rychlosti inovace a přeměň reprodukčního chování. Obr. 32 je zkonstruován na základě jednotlivých hodnot průměrného pořadí pro dané shluky okresů. Dostáváme tedy vývoj průměrného pořadí, ze kterého je patrné sbližování jednotlivých shluků. To znamená, že zatímco na počátku období se výrazně vydělovaly shluky č. 1 a 2, ve kterých se projeví trendy typické pro druhý demografický přechod nejdříve, tak na konci analyzovaného období je již vidět určitá míra homogenizace okresů. Je také zřejmé zvýšení diferenciacie mezi shluky v období 1991–1995, tedy v prvních letech změny vzorců reprodukčního chování obyvatelstva. Od tohoto roku se rozdíly mezi shluky okresů snižují.

Obr. 32 – Vývoj průměrného pořadí jednotlivých shluků okresů

Zdroj: Demografická ročenka okresů 1991–2006 a 2000–2009

Demografická ročenka krajů 1991–2006 a 2000–2009, Tab. 26–30, výpočty autora

Kapitola 7

Závěr

Rok 1989 znamenal pro občany Česka, ale i pro občany dalších zemí bývalého komunistického bloku, obrovský zlom. Nejen že se proměnil politický systém a žijeme dnes v demokratickém státě, ale lidé získali možnosti, které během socialismu neměli. Mohou svobodně vycestovat, studovat, pokud si to přejí, ale také rozhodovat o svém rodinném životě, aniž by jejich rozhodnutí kdokoliv odsuzoval. A právě takovéto změny v demografickém chování sebou pád komunismu přinesl. Plodnost klesala a stále častěji lze spatřit prvorodičku, které je již více než 30 let. Nové chování je možné pozorovat také v pozvolné přeměně forem rodinného soužití. Nesezdané soužití nebo i tzv. „manželství na zkoušku“ dnes není nic neobvyklého. Změny reprodukčního chování, v takové míře, jako proběhly v Česku, mohou mít do budoucna velký dopad zejména na věkovou strukturu obyvatelstva. To může ovlivnit život každého občana, a proto by tyto změny neměly být opomíjeny.

V úvodní kapitole této práce byly stanoveny hypotézy, které měly být na základě provedené regionální analýzy změn v reprodukčním chování obyvatelstva verifikovány. Nejdříve bude zhodnocena hypotéza č. 3, která měla postihnout základní vývoj variability reprodukčního chování mezi jednotlivými okresy. Jedná o posouzení základních charakteristik reprodukčního chování obyvatelstva v okresech Česka. Tato hypotéza vycházela z předpokladu Hampla (1998), kdy během vývojového procesu šíření změn v prostoru, lze na počátku tohoto procesu vydělit jednotky, ve kterých se začíná reprodukční chování inovovat nejdříve a tím i roste míra meziokresní variability. S postupem času, tak jak se začíná inovační chování rozšiřovat, klesá diferenciace mezi okresy

Hypotéza č. 3: *Na počátku analyzovaného období, tj. počátkem 90. let minulého století, dochází během přeměny zavedených vzorců demografického chování obyvatelstva k selektivním tendencím a ke zvyšování diferenciace mezi okresy Česka. Rozdíly mezi okresy se tedy budou na počátku 90. let zvyšovat. Poté bude docházet na úrovni okresů k opětovné homogenizaci reprodukčního chování.*

Když zhodnotíme vývoj jednotlivých analyzovaných ukazatelů v okresech Česka, vidíme, že trendy nejsou ve všech těchto ukazatelích shodné. Vývoj úhrnné plodnosti a průměrného věku žen při prvním sňatku poukazuje na shodné znaky. U obou ukazatelů dochází na počátku

analyzovaného období nejprve k rostoucí variabilitě, na které bezprostředně navazuje období s klesajícími rozdíly mezi okresy. V novém tisíciletí se v souvislosti se zvyšující se plodností, která byla v devadesátých letech odkládána, začínají opět zvyšovat hodnoty meziokresní variability. U dvou ukazatelů nebyl zaznamenán žádný počáteční růst variability, protože úroveň diferenciace mezi okresy u úhrnné potratovosti a u nepřímo standardizované hrubé míry rozvodovosti po celé období klesala. Zde tedy nebyl splněn předpoklad počátečního růstu rozdílů mezi jednotlivými okresy. Naopak u průměrného věku matek při narození prvního dítěte byla zaznamenána jen rostoucí variabilita mezi okresy. Příčinou je, že v okresech Hl. m. Praha, Brno-město aj. se průměrný věk zvyšoval ve srovnání s ostatními okresy rychleji. Ze stejného důvodu, kterým je rychlý růst úrovně podílu narozených mimo manželství v okresech podkrušnohorské oblasti, se meziokresní variabilita také u tohoto ukazatele rapidně zvyšuje. Zlom nastává po roce 2003, kdy diferenciace stagnuje. Posledním ukazatelem je nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, kde nelze po celé analyzované období spatřit dlouhodobější růst či pokles variability a u tohoto ukazatele tak nelze trend jednoznačně určit. Hypotézu č. 3 tedy přijímáme jen částečně, neboť počáteční předpoklad nebyl splněn u všech ukazatelů.

První stanovená hypotéza se týkala rozdílného reprodukčního chování obyvatelstva v tzv. „městských okresech“ Česka. Lze se domnívat, že právě v těchto územních jednotkách bude změna v reprodukčním chování obyvatelstva pozorovatelná nejdříve, a že právě tyto okresy budou těmi územními jednotkami, které inovují své reprodukční vzorce jako první.

Hypotéza č. 1: *Lze předpokládat diferenciaci mezi tzv. „městskými okresy“, kde nabízené možnosti seberealizace, vyšší vzdělanost a ekonomická vyspělost, může z pohledu demografické reprodukce poukazovat na rozdílný demografický vývoj než v ostatních okresech.*

Důkazem potvrzujícím hypotézu č. 1 jsou zejména provedené shlukové analýzy v kapitole 6. V letech 1991 a 1995 se na základě typického reprodukčního chování obyvatelstva vyděluje samostatný shluk seskupený z okresů Hl. m. Praha a Brno-město. Další dva „městské okresy“ Plzeň-město a Ostrava se v obou těchto letech nacházejí ve shluku č. 2. Hl. m. Praha a Brno-město představují právě ty okresy, ve kterých dochází k inovačnímu reprodukčnímu chování nejdříve. Úhrnná plodnost, jako nejdůležitější faktor reprodukčního chování, byla v těchto dvou okresech po celé devadesátá léta na nejnižší úrovni ze všech okresů. Úroveň dalších ukazatelů, např. průměrného věku matek při narození prvního dítěte a průměrného věku žen při prvním sňatku dosahovala v těchto dvou okresech naopak hodnot ze všech nejvyšších. Znaky typické pro druhý demografický přechod zde byly tedy zaznamenány nejdříve. V roce 1999, kdy dochází k určité homogenizaci v úrovni jednotlivých ukazatelů, se k okresům Hl. m. Praha a Brno-město přiřazují okresy Plzeň-město a České Budějovice. Jedná se o další „městský okres“ a okres s jedním z populačně největších českých měst. Jak již bylo výše uvedeno, Plzeň-město a Ostrava se v prvních dvou letech regionalizace seskupily do shluku č. 2. V tomto shluku se nacházely také okresy s populačně největšími českými městy. Vytváří se tedy jakási měřítková hierarchie podle velikosti jednotlivých měst nacházejících se v daném okrese.

Hypotéza č. 1 se tedy potvrdila jen částečně, neboť se samostatně vydělují jen Hl. m. Praha a Brno-město. Důležitým faktem, který vzešel z provedených analýz, je fakt, že se v roce 1995 seskupují také okresy s populačně největšími českými městy. Potvrzuje se tedy, že ekonomicky, kulturně a sociálně silnější regiony reagují na změny v reprodukčním chování dříve než ostatní územní jednotky.

***Hypotéza č. 2:** Dalším předpokladem v souvislosti s ekonomickou vyspělostí jednotlivých okresů a také v souvislosti s historickými a kulturními vzorci chování, je možná polarita mezi okresy nacházejícími se v podkrušnohorské oblasti s okresy na jihovýchodě Česka (tzv. gradient severozápad vs. jihovýchod). Domníváme se tedy, že např. sociální skladba obyvatelstva, podíl věřících obyvatel, dopady transformace a v neposlední řadě také „tradiční“ chování mohou způsobovat diferenciaci v demografickém chování mezi těmito okresy.*

Hypotézu č. 2 můžeme na základě předložené analýzy jednotlivých ukazatelů přijmout, neboť po celé analyzované období vidíme rozdílné reprodukční chování v těchto dvou oblastech. Rozdílné reprodukční chování je také viditelné z provedené regionalizace okresů, kde se až na výjimky vydělují kompaktní oblasti na severozápadě a jihovýchodě Česka. Skutečnost také dokresluje statistická závislost mezi socioekonomickými a demografickými ukazateli (viz kapitola 5). Zejména je zřetelné, že determinantem ovlivňujícím úroveň jednotlivých ukazatelů je podíl věřících osob. Zatímco v některých okresech na jihovýchodě Česka je podíl věřících osob přes 50 % v roce 2001, tak v okresech Ústeckého a Karlovarského kraje se tento podíl pohybuje okolo 15 %. Často se také reprodukční vývoj v podkrušnohorských oblastech dává do souvislosti se sociální skladbou obyvatelstva, avšak tento fakt nelze na základě dostupných dat ověřit, neboť přihlášení se k určité národnosti je při SLDB svobodnou volbou a podíl obyvatel s romskou národností zůstal při SLDB podhodnocen.

Hlavním cílem předkládané práce bylo zjistit, zda lze během procesu přeměny vzorců reprodukčního chování pozorovat určité difusní trendy. Z předkládané analýzy je zřejmé, že se vydělují především „městské okresy“ a okresy s populačně velkými českými městy (viz verifikace hypotézy č. 1). Když se však zaměříme na geografickou difuzi, nelze tento trend ve výrazné míře pozorovat. Rapidní změny v reprodukčním chování obyvatelstva proběhly na území celého Česka ve velmi krátkém čase. Přelom století s sebou přinesl změnu zejména v intenzitě plodnosti. Ostatní analyzované ukazatele v této práci nezaznamenaly tak odlišný trend, jako právě úhrnná plodnost a i v novém tisíciletí zaznamenávaly trendy typické pro druhý demografický přechod. Analýza prostorového průběhu změn v reprodukčním chování obyvatelstva v okresech Česka byla ovlivněna zejména nedostupností dat za jednotlivé okresy před rokem 1991. Dalším momentem, který stěžoval analýzu průběhu reprodukčního chování a nalezení difuzních trendů, je právě velmi rychlá přeměna reprodukce obyvatelstva a přelom století, na které navazuje období s rostoucí plodností, kdy se na zvyšující úrovni plodnosti projevovalo odkládání rození dětí v devadesátých letech.

Otázkou také zůstává, do jaké míry je přeměna vzorců reprodukčního chování obyvatelstva v jednotlivých okresech zatížena transformací ekonomiky po roce 1989. Z analýzy ukazatelů podílu dětí narozených mimo manželství a nepřímo standardizované hrubé míry rozvodovosti,

ve kterých dle konceptu druhého demografického přechodu jde o růst úrovně hodnot, je viditelné, že nejvyšších hodnot po celé období dosahují okresy na severozápadě Česka. V úrovni ostatních ukazatelů však tyto okresy již nezaznamenávají ve srovnání s ostatními okresy tak výrazné trendy, typické pro druhý demografický přechod. Je tedy předmětem dalších diskusí a analýz, do jaké míry se zde projevují hodnotové orientace obyvatelstva nebo zda se jedná o přirozenou reakci na ekonomické problémy spojené právě s transformací po roce 1989.

Změny, které na našem území proběhly, někteří autoři nazývají jako druhý demografický přechod. Bez znalosti souvislostí nelze, jen na základě úrovně analyzovaných ukazatelů, jednoznačně potvrdit, zda se ve všech okresech jedná o druhý demografický přechod. Podobně jako bylo postihnuto prostorové šíření změn reprodukčního chování obyvatelstva v Česku během demografické revoluce, bylo snahou pozorovat tyto trendy i během přeměn reprodukce po roce 1989. Proměna vzorců reprodukčního chování obyvatelstva proběhla po roce 1989 ve všech okresech Česka. Přesto však nelze, i s ohledem na odlišný demografický vývoj podkrušnohoří, který zkresluje jednotlivé analýzy, a rychlost nastalých změn, spatřit výrazné difuzní trendy. Je však z let 1991–2009 patrná územní diferenciace reprodukčního chování v jednotlivých okresech Česka. S odstupem času, až dojde ke stabilizaci trendů jednotlivých ukazatelů, bude také možné lépe postihnout prostorové hledisko průběhu změn reprodukčního chování obyvatelstva v Česku po roce 1989.

Seznam použité literatury

- ABDI, H. 2003: *Factor rotations*. In Bryman, A. et al. Encyclopedia for research methods for the social sciences. Thousand Oaks (CA): Sage. 978-982. Dostupný také z WWW: <<http://www.utdallas.edu/~herve/Abdi-rotations-pretty.pdf>>.
- BARTOŇOVÁ, D. 2001: Demografické chování populace České republiky v regionálním a evropském kontextu. In HAMPL, M. a kol. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: DemoArt, 2001, s. 45–73. ISBN 80-902686-6-8.
- BURCIN, B. 2007. Úmrtnost. In BARTOŇOVÁ, D. *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy: Praha, DemoArt, 1999. s. 45–56.
- BURCIN, B.; KUČERA, T. 2010a. Dlouhodobý pokles a strukturální změny v úrovni úmrtnosti obyvatel České republiky. In Burcin, B. a kol. *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993–2008*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010, s. 47–64. ISBN 978–80–7419–024–7.
- BURCIN, B.; KUČERA, T. 2010b. *Prognóza populačního vývoje české republiky na období 2008–2070* [online]. Ministerstvo financí České republiky: Praha, 2010 [cit-2011-06-13]. Dostupný z WWW: <http://www.mfcr.cz/cps/rde/xbcr/mfcr/Prognóza_2010.pdf>.
- CLIQUET, R. L. *The second demographic transition – fact or fiction?* Council of Europe, Population studies: Strasbourg, 1991. 111 s. Dostupný také z WWW: <<http://books.google.cz/books?id=zhM9pAunBZsC&lpg=PA9&ots=2wqxfE0i3R&dq=Euro%20pe%20%80%99s%20Second%20Demographic%20Transition&pg=PA6#v=onepage&q=Euro%20pe%20%80%99s%20Second%20Demographic%20Transition&f=false>>.
- COLEMAN, D. 2004: *Why we don't have to believe without doubting in the "Second demographic transition"—some agnostic comments* [online]. Vienna Yearbook of Population Research 2004, str. 11-24 [cit-2011-04-27]. Dostupný také z WWW: <http://hw.oeaw.ac.at/0xc1aa500d_0x00062019>.

- Česko. Zákon, kterým se mění a doplňuje zákon č. 94/1963 Sb., o rodině, ve znění pozdějších předpisů, a o změně a doplnění dalších zákonů. In *Sbírka zákonů České republiky*. 1998, 1998, 34, s. 5274-5288. Dostupný také z WWW:
< <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1998/sb034-98.pdf> >.
- Český statistický úřad. 2004. Změny základních proporcí faktických manželství mezi lety 1991 a 2001. In Český statistický úřad. *Faktická manželství v datech Sčítání lidu, domů a bytů 2001* [online]. Český statistický úřad, 2004 [cit-2011-05-24]. Dostupný z WWW:
<[http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/t/72002F7DCE/\\$File/1.cast.pdf](http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/t/72002F7DCE/$File/1.cast.pdf)>.
- Český statistický úřad, 2007. *Demografická ročenka krajů 2000 až 2009*. Praha, 2007. Dostupný z WWW:
< http://www.czso.cz/csu/2007edicniplan.nsf/publ/4034-07-1991_az_2006>.
- Český statistický úřad, 2007. *Demografická ročenka krajů 1991 až 2006*. Praha, 2007. Dostupný z WWW:
< http://www.czso.cz/csu/2007edicniplan.nsf/publ/4027-07-1991_az_2006>.
- Český statistický úřad. 2009. Projekce obyvatelstva České republiky do roku 2065 [online]. Český statistický úřad: Praha, 2009 [cit-2011-06-13]. Dostupný z WWW:
<[http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/t/72002F7DCE/\\$File/1.cast.pdf](http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/t/72002F7DCE/$File/1.cast.pdf)>.
- Český statistický úřad, 2010. *Demografická ročenka krajů 2000 až 2009*. Praha, 2010. Dostupný z WWW: < <http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/publ/4027-10>>.
- Český statistický úřad, 2010. *Demografická ročenka okresů 2000 až 2009*. Praha, 2010. Dostupný z WWW: < <http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/p/4034-10>>.
- Český statistický úřad, 2010. *Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 - 2010, analytické údaje*. Praha, 2010. Dostupný z WWW:
<<http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/p/4034-10>>.
- Český statistický úřad. 2010. Pramenná díla ze SLDB 1961, 1991 a 2001. Český statistický úřad: Praha, 2010. Dostupný z WWW:
< http://www.scitani.cz/slodb2011/redakce.nsf/i/historie_scitani>.
- FIALOVÁ, L.; KALIBOVÁ, K. 2010. Formování a rozpad partnerských svazků. In Burcin, B. a kol. *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993–2008*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010, s. 47–64. ISBN 978–80–7419–024–7.
- FIALOVÁ, L.; KUČERA, M. 1996: *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 1996. 99 s. ISBN 80-85950-07-3.
- GARDAVSKÝ, V.; HAMPL, M. 1982. *Základy teoretické geografie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1982, 85 s.
- GARSON, G. D. 2009. Factor Analysis [online]. *Topics in Multivariate Analysis*. 2009 [cit. 2011-05-11]. Dostupný z WWW:
<<http://www2.chass.ncsu.edu/garson/pa765/statnote.htm>>.

- HAJNAL, J. 1965. European marriage patterns in perspective. In GLASSAND, D. V.; EVERSLEY, D. *Population in history*: London, 1965, s. 101–146.
- HAMPL, M. 1998. *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. DemoArt, Praha, 1998, 110 s.
- HAMPL, M. 2005. Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext. DemoArt, Praha, 2005, 147 s.
- HAMPL, M. 2010: Regionální diferenciace společnosti: obecné typy vývojových procesů. *Geografie*, 115, č. 1, s. 1–20. Dostupný také z WWW: <http://geography.cz/sbornik/wp-content/uploads/2010/04/g10-1-1hampl3.pdf>.
- HENDL, J. 2004. *Přehled statistických metod zpracování dat*. Praha: Portál. 2004. ISBN 80-7178-820-1
- KALIBOVÁ, K. 2005: *Úvod do demografie*. Praha, UK v Praze, Karolinum, 2005. 52 s.
- KOCOURKOVÁ, J. 2009. Mít či nemít děti. In Kalibová, K. a kol. *Demografie (nejen) pro demografy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009, s. 226–237.
- KOCOURKOVÁ, J. 2010. Plánované rodičovství a reprodukční ztráty. In Burcin, B. a kol. *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993–2008*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010, s. 157–168. ISBN 978–80–7419–024–7.
- LEDESMA, R. D.; VALERO-MORA, P. 2007. Determining the Number of Factors to Retain in EFA: An easy-to-use computer program for carrying out Parallel Analysis [online]. *Practical Assessment Research & Evaluation*, Vol. 12, no. 2 [cit-2011-05-11]. Dostupný z WWW: <http://pareonline.net/pdf/v12n2.pdf>.
- LESTHAEGHE, R. 2010. *The Unfolding Story of the Second Demographic Transition*. In Paper presented at the Conference on Fertility in the History of the 20th Century -Trends, Theories, Public Discourse, and Policies, 2010 January 21-23, 2010, Berlin. Dostupný z WWW: <http://www.psc.isr.umich.edu/pubs/abs/6089>.
- LESTHAEGHE, R. 2011. *Second Demographic Transition* [online]. Blackwell, 2011. [cit. 2011-06-11]. Dostupný z WWW: http://dmo.econ.msu.ru/teaching/L2/TrDemo/final_textSDTBasilBlackwellEncyclop.pdf.
- LESTHAEGHE, R.; NEELS, K. 2002. From the first to a second demographic transition: An interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*. 2002 [online]. Vol. 18, s. 325–360 [cit-2011-06-17]. Dostupný z WWW: <http://webh01.ua.ac.be/cello/docs/20091218114416DVFS.pdf>.
- MAŠKOVÁ, M. 2005. Věková struktura populace, regionální rozdíly – jak pracovat s demografickou informací. In *Postavení a diskriminace seniorů v České republice*. Sborník z XI. Celostátního gerontologického kongresu [online]. Hradec Králové, 25. listopadu 2005 [cit-2011-07-06]. Dostupný z WWW:

<http://www.mpsv.cz/files/clanky/3482/sbornik_diskriminace.pdf>.

MELOUN, M.; MILITKÝ, J. 2003: *Metoda hlavních komponent a exploratorní analýza vícerozměrných dat*. Sborník přednášek z konference Zajištění kvality analytických výsledků. 18. - 20. 3. 2003 v Komorní Lhotce, str. 38 - 62, ISBN 80-86380-14-9. Dostupný také z WWW: <<http://meloun.upce.cz/docs/publication/127a.pdf>>.

MELOUN, M.; MILITKÝ, J. 2004: *Přednosti analýzy shluků ve vícerozměrné statistické analýze*. Sborník přednášek z konference „Zajištění kvality analytických výsledků“. 22. - 24. 3. 2004, str. 29-46, ISBN 80-86380-22-X. Dostupný také z WWW: <<http://meloun.upce.cz/docs/publication/152.pdf>>.

PAVLÍK, Z. 1964. *Nástin populačního vývoje světa*. ČSAV, Praha, 1964, 306 s.

PAVLÍK, Z.; RYCHTAŘIKOVÁ, J.; ŠUBRTOVA, A. 1986: *Základy demografie*. Praha: Academia, 1986. 732 s

PECHHOLDOVÁ M. 2010. *Vývoj úmrtnosti obyvatelstva v produktivním věku v české republice od konce 60. let po současnost s přihlédnutím k příčinám smrti*. Příspěvek z konference Reprodukce lidského kapitálu (vzájemné vazby a souvislosti, III. ročník) [online]. Praha, 2010 [cit-2010-06-03]. Dostupný z WWW: <<http://kdem.vse.cz/resources/relik10/Index.htm>>.

RABUŠIC, L. 1996. O současném vývoji manželského a rodinného chování v České republice. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*. 1996, roč. 38, č. 3, s. 173–180.

RABUŠIC, L. 2001 *Kde ty všechny děti jsou? : Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. 266 s. ISBN 80-86429-01-6.

RYCHTAŘIKOVÁ, J. 1996. Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*. Roč. 38, č. 2, str. 77-89.

RYCHTAŘIKOVÁ, J. 1997: Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*. 1997, roč. 39, č. 4, s. 267-268.

RYCHTAŘIKOVÁ, J. 1998. Současné změny a vzorce populačního chování východní a západní Evropy. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*. 1998, roč. 40, č. 4, s. 252–256.

RYCHTAŘIKOVÁ, J. 2010a: Pokles porodnosti – hlavní faktor demografické změny. In Burcin, B. a kol. *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993–2008*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010, s. 47–64. ISBN 978–80–7419–024–7.

RYCHTAŘIKOVÁ, J. 2010b: Poválečný vývoj demografického chování obyvatelstva na území České republiky do počátku devadesátých let. In Burcin, B. a kol. *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993–2008*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010, s. 19–36. ISBN 978–80–7419–024–7.

- SOBOTKA, T.; ZEMAN, K.; KANTORKOVÁ, V. 2001. *Second demographic transition in the Czech Republic: Stages, specific features and underlying factors*. Paper presented at the EURESCO Conference "The second demographic transition in Europe", Bad Herrenalb, Germany, 23-28 June 2001 [online]. 2001, 21 s. [cit-2011-06-27]. Dostupný z WWW: <http://www.demogr.mpg.de/Papers/workshops/010623_paper19.pdf>.
- SOBOTKA, T.; ZEMAN, K.; KANTORKOVÁ, V. 2003. Demographic shifts in the Czech Republic after 1989: A Second demographic transition view. *European Journal of Population* [online]. 2003, Vol. 19, no. 3, s. 249-277 [cit-2011-05-11]. Dostupný z WWW: <<http://www.springerlink.com/content/h13677376474q3n5/>>.
- STAŠOVÁ, L. 2008. Mediální obraz rodiny a partnerství v českém denním tisku a v reflexi mladé generace na konci 20. století. *Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity*. Brno, 2/2008. s. 107–132. Dostupný také z WWW: <<http://socstudia.fss.muni.cz/pristup.php?soubor=081031105607.pdf>>.
- ŠÍDLO, L. 2004. *Regionální diferenciace úrovně a struktury plodnosti v Česku v období 1987–2002*. Praha, 2004. 70 s. Bakalářská práce (Bc). Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta. Katedra demografie a geodemografie.
- ŠÍDLO, L. 2008. Faktory ovlivňující regionální diferenciaci plodnosti v Česku na počátku 21. století. *Demografie*. 2008, roč. 50, č. 3, s. 186–198. ISSN 0011-8265.
- ŠŤASTNÁ, A. 2006: ANALÝZA: Mění se struktura rodin a závislé děti. *Portál Demografie.info* [online]. Demograficky informační centrum, 2007 [cit-2011-05-18]. Dostupný z WWW: < http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&artclID=375>.
- VAN DE KAA, D. 1999. Europe and its population: The long view. In.: Dirk J. van de Kaa (ed.). *European populations: Unity in diversity* [online]. Kluwer Academic, Dordrecht, pp. 1-49 [cit-2011-05-02]. Dostupný také z WWW: <[http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=Ej7iF-AocC&oi=fnd&pg=PA1&dq=Van+de+Kaa,+Dirk+J.+\(1999\).+Europe+and+its+population:+The+long+view.+In.:+Dirk+J.+van+de+Kaa+\(ed.\):+European+populations:+Unity+in+diversity.+Kluwer+Academic,+Dordrecht,+pp.+1-49+&ots=88NpOYZE_g&sig=mwbU3mLLZHiJtydUsDaEjJ8QF0#v=onepage&q&f=false](http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=Ej7iF-AocC&oi=fnd&pg=PA1&dq=Van+de+Kaa,+Dirk+J.+(1999).+Europe+and+its+population:+The+long+view.+In.:+Dirk+J.+van+de+Kaa+(ed.):+European+populations:+Unity+in+diversity.+Kluwer+Academic,+Dordrecht,+pp.+1-49+&ots=88NpOYZE_g&sig=mwbU3mLLZHiJtydUsDaEjJ8QF0#v=onepage&q&f=false)>.
- VAN de KAA, D. J. 2002. *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002, 34 s. Dostupný také z WWW: <http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf>.
- VLČEK, J. 1979. *Difúze změn v reprodukci obyvatelstva českých zemí v období demografické revoluce*. Praha, 1979. 157 s., tab., příl. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Katedra demografie a geodemografie.
- VOJTĚCHOVSKÁ, P. 1993. *Kojenecká úmrtnost v České republice*. Praha, 1993. 20 s., tab., příl. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Katedra demografie a geodemografie.

ZEMAN, K. 2010. Alternativní analýzy plodnosti. *Portál Demografie.info* [online]. Demografické informační centrum, 2007 [cit-2010-07-18]. Dostupný z WWW: <http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&artclID=698>.

Přílohy

Tab. 31	Rotované faktorové skóry v roce 1991	101
Tab. 32	Rotované faktorové skóry v roce 1995	101
Tab. 33	Rotované faktorové skóry v roce 1999	101
Tab. 34	Rotované faktorové skóry v roce 2004	102
Tab. 35	Rotované faktorové skóry v roce 2009	102
Obr. 33	Schéma přechodů okresů mezi jednotlivými shluky mezi roky 1991–1995	103
Obr. 34	Schéma přechodů okresů mezi jednotlivými shluky mezi roky 1995–1999	103
Obr. 35	Schéma přechodů okresů mezi jednotlivými shluky mezi roky 1999–2004	103
Obr. 36	Schéma přechodů okresů mezi jednotlivými shluky mezi roky 2004–2009	103

Tab. 31 – Rotované faktorové skóry v roce 1991

Ukazatel	Factor1	Factor2	Factor3
PNMM	0.92461	0.03575	-0.00370
HMR	0.88385	0.01270	-0.25492
ÚPO	0.83440	-0.04507	-0.02826
HMS	0.79225	0.09863	-0.05691
PVN	-0.15825	0.94077	-0.18780
PVS	0.22005	0.93859	-0.11196
ÚP	-0.13949	-0.24203	0.95532

Pozn.: ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Zdroj: výstup z programu SAS 9.2

Tab. 32 – Rotované faktorové skóry v roce 1995

Ukazatel	Factor1	Factor2	Factor3
PNMM	0.95597	0.04878	-0.03447
ÚPO	0.87182	-0.12138	0.06690
HMR	0.67007	0.30187	0.44221
PVN	-0.28497	0.89596	0.01886
PVS	0.24662	0.89292	-0.02468
ÚP	-0.06364	-0.73323	-0.17654
HMS	0.06686	0.06286	0.96738

Pozn.: ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Zdroj: výstup z programu SAS 9.2

Tab. 33 – Rotované faktorové skóry v roce 1999

Ukazatel	Factor1	Factor2	Factor3
PNMM	0.95865	0.00131	0.00625
ÚPO	0.85417	0.11983	0.01979
HMR	0.55892	0.44239	0.15184
HMS	0.20032	0.86429	0.06446
PVN	-0.41240	0.59778	-0.58552
ÚP	0.09191	0.19346	0.77100
PVS	0.49603	0.36459	-0.62266

Pozn.: ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Zdroj: výstup z programu SAS 9.2

Tab. 34 – Rotované faktorové skóry v roce 2004

Ukazatel	Factor1	Factor2	Factor3
PNMM	0.91276	0.23943	0.18601
ÚPO	0.71945	0.39298	0.25561
HMR	0.62792	0.58936	0.25917
PVN	-0.83982	0.45285	-0.09195
PVS	0.08220	0.91766	-0.07673
HMS	0.08807	0.73622	0.36480
ÚP	0.25648	0.09419	0.93102

Pozn.: ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Zdroj: výstup z programu SAS 9.2

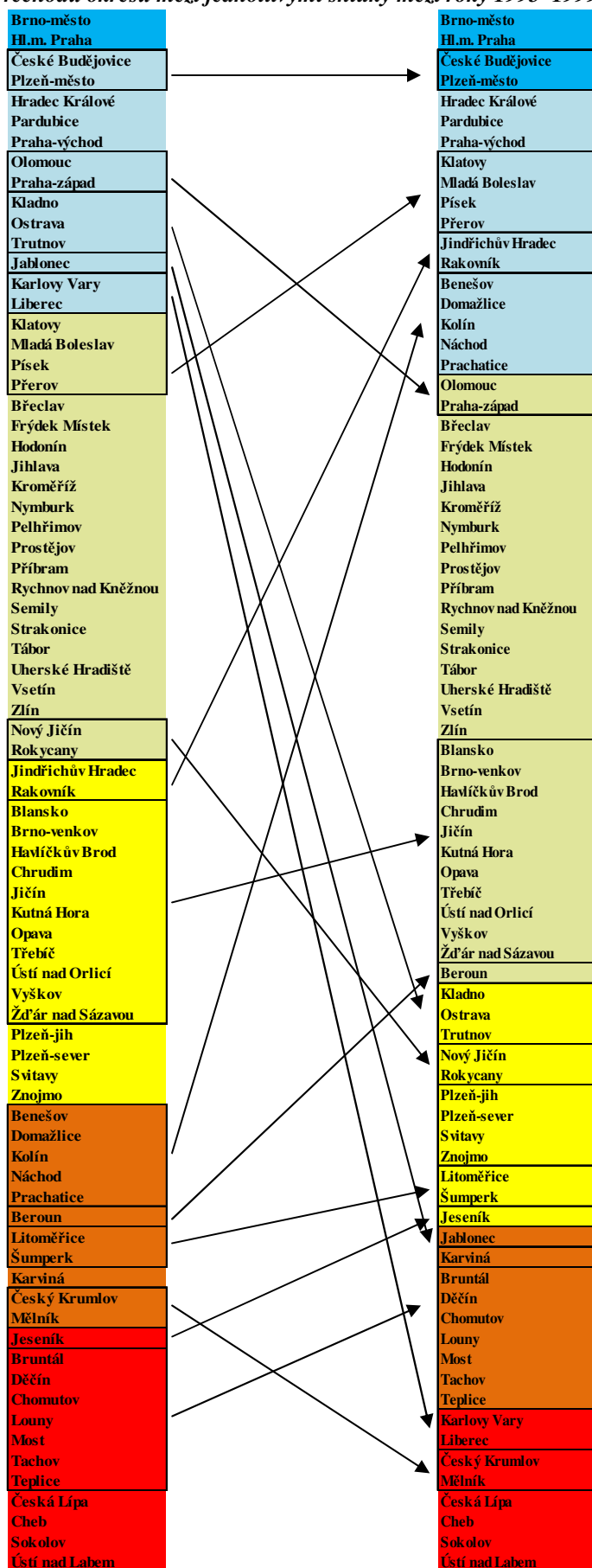
Tab. 35 – Rotované faktorové skóry v roce 2009

Ukazatel	Factor1	Factor2	Factor3
PNMM	0.93599	0.06032	0.08445
ÚPO	0.78009	0.23670	0.32058
HMR	0.64805	0.47889	0.04732
PVN	-0.83159	0.47717	0.09683
PVS	0.06838	0.87727	0.18274
ÚP	0.12726	0.02266	0.92502
HMS	0.04128	0.44950	0.64625

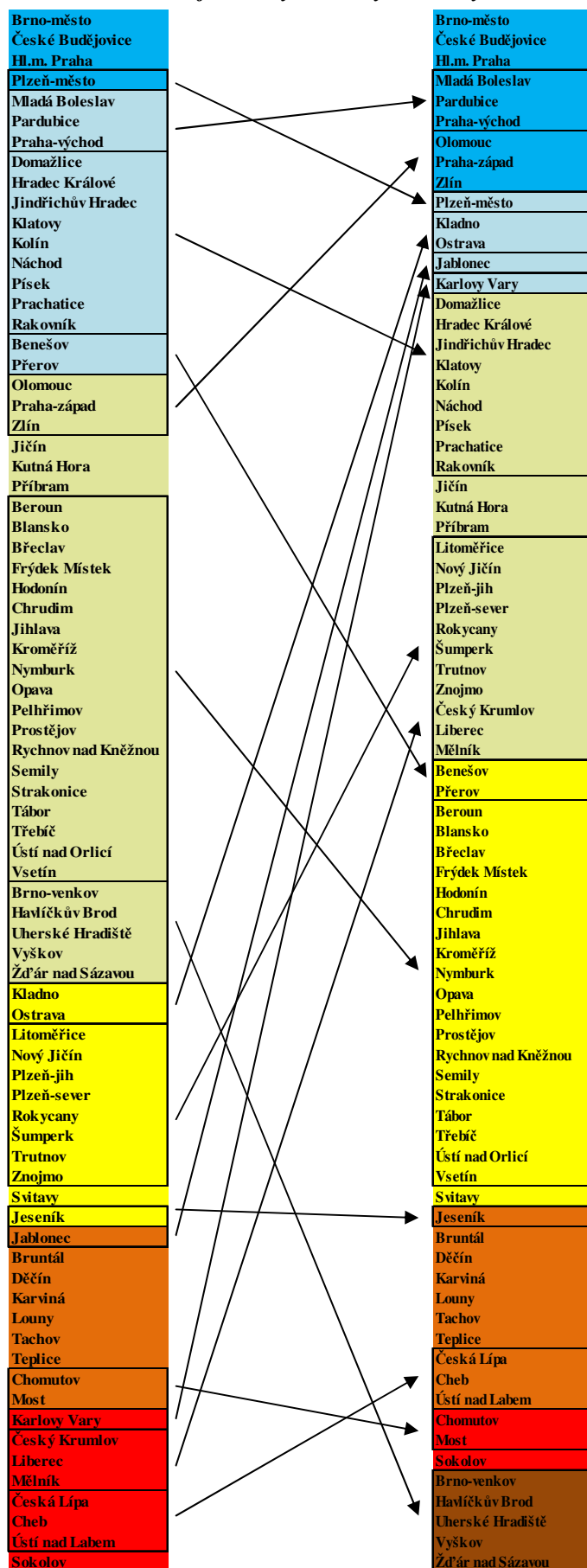
Pozn.: ÚP = úhrnná plodnost, PVN = průměrný věk matek při narození prvního dítěte, PNMM = podíl dětí narozených mimo manželství, ÚPO = úhrnná potratovost, HMS = nepřímo standardizovaná hrubá míra sňatečnosti, PVS = průměrný věk žen při prvním sňatku, HMR = nepřímo standardizovaná hrubá míra rozvodovosti

Zdroj: výstup z programu SAS 9.2

Obr. 34 – Schéma přechodů okresů mezi jednotlivými shluky mezi roky 1995–1999

Obr. 35 – Schéma přechodů okresů mezi jednotlivými shluky mezi roky 1999–2004

Obr. 36 – Schéma přechodů okresů mezi jednotlivými shluky mezi roky 2004–2009

